

ATLANTIS VAN PLATON TOT DISNEY

Atlantis bij Platon

In het begin van de zesde eeuw v.C. was de economische en sociale toestand in Athene lamentabel. De politicus Solon probeerde in 594/593 v.C. dan ook de situatie recht te zetten. Hij creëerde een geheel nieuwe wetgeving, de basis van de latere Atheense democratie, en werd daarom gerekend tot de 'Zeven wijzen' van de oudheid. Hij vertrok vervolgens voor tien jaar op reis: hij ging naar Egypte, trok naar de stad Soloi op Cyprus, en kwam ook terecht in Sardeis bij koning Kroisos van Lydia¹.

In Egypte bezocht Solon de stad Sais in de Delta, waar hij met enkele Egyptische priesters in contact kwam. Ze begonnen te praten over de oudste geschiedenis van Griekenland en over de vroegste mythologieën, waaronder de zondvloed van Deukalion en Pyrrha. Een van die priesters reageerde daarop met de stelling dat de Grieken het merendeel van hun geschiedenis vergeten waren en dat er zich voorheen reeds vele andere rampen hadden voorgedaan in de wereld. Die traditie was verloren gegaan omdat de Grieken het schrift niet meer bezaten. De Egyptenaren daarentegen, die wel konden schrijven, voerden hun geschiedenis terug tot 8000 jaar geleden, en zij kenden een verhaal dat nog duizend jaar ouder was, dus van rond 9600 v.C., bijna 12.000 jaar geleden. Volgens dit verhaal had de stad Athene grootse daden verricht en een schitterende staatsvorm uitgedacht. Het belangrijkste exploit van de Atheners evenwel was het feit dat ze Atlantis hadden verslagen.

Atlantis was een eiland of continent in de Atlantische Oceaan, groter dan Afrika en Azië samen, onmiddellijk ten westen van de zuilen van Herakles, dus ten westen van het huidige Gibraltar. Ten westen van Atlantis lagen ook andere eilanden en van daar uit kon men nog een ander continent bereiken, dat niet met name wordt genoemd. De koningen van Atlantis hadden een grote en wonderbaarlijke macht tot stand gebracht en hadden zelfs Afrika veroverd tot Egypte, en Europa tot Etruria in Italia. Ze planden een grote militaire expeditie om ook de rest van het Middellandse-Zeegebied te veroveren, waarbij Griekenland zich verenigde onder leiding van Athene. De Griekse bondgenoten vielen evenwel

¹ Voor de reizen van Solon, cf. Herodotos, 1, 29-34; Aristoteles, *Athenaion politeia*, 11, 1; 13, 1; Ploutarchos, *Solon*, 25, 5 - 28, 4; Diogenes Laertios, *De vitis philosophorum*, 1, 50-51; cf. OLIVA, Pavel, *Solon. Legende und Wirklichkeit* (*Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen*, 20), Konstanz, 1988, p. 11-17.

een voor een af, zodat Athene er alleen voor kwam te staan en het bijna zelf ten onder ging, maar toch konden de Atheners de aanvaller Atlantis verslaan en de rest van de wereld bevrijden. 'Enige tijd later evenwel kwamen er buitengewone aardbevingen en overstromingen, en op één enkele rampspoedige dag en nacht verdween eensklaps heel de militaire macht (van Athene) onder de grond, terwijl het eiland Atlantis eveneens door de zee verzwolgen werd en verdween'². Tot in hun eigen tijd bleef de zee daar onbevaarbaar omwille van een grote modderlaag. Zoveel dus voor het verhaal van de Egyptische priester van Sais³.

Solon kwam uiteindelijk terug in Athene en was van plan dit hele verhaal in een gedicht neer te schrijven, maar politieke problemen in zijn stad gunden hem de tijd niet, en hij stierf rond 558 v.C. Solon was wel bevriend en verwant met een zekere Dropides, en had aan diens zoon Kritias het hele verhaal verteld. Toen deze Kritias al bijna negentig jaar oud was, vertelde hij dit verhaal op zijn beurt aan zijn kleinzoon Kritias, die toen hoogstens tien jaar oud was⁴.

De filosoof Sokrates nu had tijdens de kleine Panathenaïa (van 429 v.C.?)⁵ gesproken over de ideale staat, zoals die ook beschreven is in *De staat* van Platon, en hij had aan zijn publiek de opdracht gegeven een aantal thema's uit te werken, waaronder de vraag hoe een staat in oorlog zou handelen. De volgende dag dus kwamen Sokrates, Timaios van Lokroi, de reeds vermelde kleinzoon Kritias, en de veldheer Hermokrates van Syrakousai samen voor een verderzetting van het gesprek. Kritias herinnerde zich het relaas van Solon, dat hij als kind gememoriseerd had, maar waarover hij klaarblijkelijk ook nog geschreven documenten in zijn bezit had, en vertelde het uiteindelijk aan Sokrates en de twee anderen, waarbij hij verschillende malen benadrukte dat alles echt gebeurd was⁶.

Een tachtig (?) jaren later, enige tijd vóór zijn dood in 347 v.C.⁷, schreef Platon, die zelf verwant was met Kritias, alles neer in zijn dialoog *Timaeus of over de natuur*, en dit is dus het werk waaruit we bovenstaand verhaal putten en waar alle studies over Atlantis zich op baseren.

² Platon, *Timaeus*, 25C-D. Alle citaten uit Platon zijn gebaseerd op de Nederlandse vertaling Plato. *Verzameld werk. I-V. Vertaald door Xaveer DE WIN. Derde druk*, Antwerpen / Baarn, 1980.

³ Platon, *Timaeus*, 21E-25D.

⁴ Platon, *Timaeus*, 20D-21D; 25D-27B.

⁵ Cf. WELLIVER, Warman, *Character, Plot and Thought in Plato's Timaeus-Critias (Philosophia antiqua, 32)*, Leiden, 1977, p. 44, n. 11; p. 54.57.

⁶ Platon, *Timaeus*, 17A-20D.

⁷ Cf. VIDAL-NAQUET, Pierre, *Athènes et l'Atlantide. Structure et signification d'un mythe platonicien*, in *Revue des études grecques*, 77, 1964, p. 433, n. 66; WELLIVER, 1977, p. 55, n. 18; NESSELRATH, Heinz-Günther, *Platon und die Erfindung von Atlantis (Lectio Teubneriana, 11)*, München / Leipzig, 2002, p. 20.34-35.

Voor we verder gaan met de rest van het verhaal, kunnen we misschien al een aantal problemen aanstippen. Vooreerst kan men zich afvragen of de reis van Solon naar Egypte werkelijk heeft plaatsgevonden. De ontmoeting van Solon met Kroisos is een duidelijk anachronisme, want deze koning begon pas rond 560 v.C. te regeren. Ook de reis naar Egypte kan dus een verzinsel zijn. Volgens Herodotos en vele latere auteurs ging Solon inderdaad naar Egypte⁸, maar dit hoeft niets te bewijzen. Een belangrijk element is evenwel dat Solon zelf Egypte vermeldde in een van zijn gedichten⁹, zodat zijn reis naar dit land misschien wel historisch is. Men kan dus niet a priori uitsluiten dat Solon inderdaad in Sais is geweest, maar dit zegt natuurlijk niets over de historiciteit van het Atlantis-verhaal.

Vervolgens lijkt het chronologisch schema van Platon rond de overlevering van het verhaal niet helemaal plausibel. In de oudheid identificeerde men de Kritias van het verhaal met de beruchte oligarch, die mogelijk geboren is ca. 460 v.C.¹⁰. Kritias zou het verhaal van zijn grootvader gehoord hebben toen hij een tien jaar oud was, dus ca. 450 v.C.; deze grootvader, die toen bijna negentig jaar oud was, moet dus geboren zijn ca. 540 v.C., toen Solon al bijna twintig jaar dood was. Geleerden hebben soms verondersteld dat Platon al dan niet bewust een fout heeft gemaakt in de genealogie van zijn eigen familie, maar dat is niet volledig overtuigend. Een andere oplossing is de veronderstelling dat niet de oligarch Kritias, maar zijn gelijknamige grootvader de hoofdfiguur is van het verhaal. Deze moet dan wel een vrij oude man zijn geweest ten tijde van het gesprek met Sokrates, en dat wordt nergens expliciet bevestigd door de tekst van Platon¹¹. Kortom, er blijft onduidelijkheid bestaan over de 'setting' van de dialoog, zowel qua exacte datering (ca. 429 v.C.?) als qua identiteit van de

⁸ Voor Solon in Egypte, cf. o.a. Herodotos, 1, 30 en 2, 177; Aristoteles, *Athenaion politeia*, 11, 1; Diodoros, 1, 69, 4; 77, 5; 79, 4; 96, 2 en 98, 1; Ploutarchos, *Solon*, 26, 1 en 31, 3; Ploutarchos, *De Iside et Osiride*, 10 (354D-E); Diogenes Laertios, *De vitis philosophorum*, 1, 43 en 50; cf. GRIFFITHS, John Gwyn, *Atlantis and Egypt*, in *Atlantis and Egypt, with other selected essays*, Cardiff, 1991 [= 1983-1985], p. 5-7.

⁹ Cf. Solon, F 30 in *Elegy and Iambus. Newly edited and translated by J. M. EDMONDS. I (Loeb Classical Library)*, London / Cambridge (Mass.), 1961 (= 1931), p. 144-145, zoals geciteerd door Ploutarchos, *Solon*, 26, 1: 'bij de mondingen van de Nijl, dicht bij de kust van Kanobos'.

¹⁰ Cf. Proklos, 1, 22D (bij *Timaeus*, 20A) (*Procli Diadochi in Platonis Timaeum Commentaria. Edidit Ernst DIEHL (BSGRT, 1728)*, Lipsiae, 1903, I, p. 70): '(Kritias) regeerde ook als een tiran toen hij zelf een van de dertig was'. Alle citaten uit Proklos, *Commentarii in Platonis Timaeum*, zijn gebaseerd op de Engelse vertaling *Proclus' Commentary on the Timaeus of Plato. I. Translated by Thomas TAYLOR (The Thomas Taylor series, 15)*, Frome, 1998 [1820].

¹¹ Cf. WELLIVER, 1977, p. 50-57, met een stamboom van de familie.

deelnemers. Ter vergelijking: de figuur van Timaios van Lokroi is volledig door Platon verzonnen.

Het is alom geweten dat Platon geen hoge dunk had van poëzie. Wanneer we nu echter zien dat Kritias de lof steekt van de poëzie¹², en anderzijds als een onsympathiek en hoogmoedig personage wordt voorgesteld¹³, is dit waarschijnlijk niet zonder betekenis voor de interpretatie van zijn verhaal.

Het is verder opmerkelijk dat dit verhaal van Solon in geen enkele Griekse bron ter sprake komt die ouder is dan de *Timaeus* van Platon. Geen enkele oudere historiograaf of mythograaf alludeert zelfs maar op een legende rond Atlantis. De redenaar Isokrates bv., die in enkele redevoeringen een overzicht bood van de mythische heldendaden van de stad Athene, zweeg in alle talen over Atlantis¹⁴. Er is één mogelijke uitzondering, namelijk een scholion bij Platon dat teruggaat op een naamloze en niet-gedateerde historicus, die stelt dat op het gewaad dat op de kleine Panathenaia aan de godin Athena werd aangeboden, de overwinning van Athene op Atlantis was voorgesteld¹⁵, maar het is moeilijk om de waarde van dit verhaal in te schatten. De dialoog van Platon is immers gesitueerd tijdens die kleine Panathenaia, zodat men de indruk krijgt dat het gegeven een later verzinsel is dat dit feest en het Atlantis-verhaal met elkaar gekoppeld heeft.

Het verhaal van Kritias in de *Timaeus* was evenwel slechts een korte aankondiging van zijn verdere lezing over Atlantis, want eerst kwam Timaios aan het woord, die een overzicht gaf van zijn beroemde en zeer uitgebreide kosmogonie (27C-92C). Dan breekt de dialoog *Timaeus* plots af, maar het gesprek en de hele setting gaan verder in de dialoog *Critias* van Platon (106A-108C). Men veronderstelt, waarschijnlijk terecht, dat de *Timaeus* en de *Critias* aanvankelijk één werk vormden, maar dat het werk uiteengetrokken is om de kosmologie van

¹² Platon, *Timaeus*, 21B-D.

¹³ Cf. WELLIVER, 1977, p. 8-28.

¹⁴ Cf. NESSELRATH, 2002, p. 21.

¹⁵ Anonymus, *De sacris Atheniensibus*, FGrHist 368, F 6b, zoals geciteerd in het scholion bij Platon, *Res publica*, 327A, τὴν ἑορτήν (GREENE, William Chase, *Scholia Platonica (American Philological Association. Monographs Series, 8)*, Ann Arbor (Michigan), 1981 (= Haverford, 1938), p. 188): 'De kleine Panathenaia werden gevierd in Peiraieus; hierbij werd ook een ander kleed aangeboden aan de godin, waarop men kon zien dat de Atheners, haar pleegkinderen, de oorlog tegen de Atlantinoi wonnen'; cf. Proklos, 1, 26F (bij *Timaeus*, 20E-21A) (DIEHL, 1903, I, p. 85): 'Dat andere gewaad werd dus aan de godin overhandigd, dat de oorlog voorstelde die de pleegkinderen van Athena gewonnen hadden, juist zoals dat gewaad van de (grote) Panathenaia de Giganten voorstelde die werden verslagen door de Olympische goden'.

Timaios in één boek te hebben, zonder de vreemde appendix met het gedetailleerde verhaal van Atlantis, verteld door Kritias¹⁶.

In de *Critias* begon Kritias dus in detail het verhaal van de oorlog tussen Athene en Atlantis te vertellen, dat hij aanvankelijk slechts in het kort had samengevat. Hij besprak eerst zeer gedetailleerd de staatsvorm van dat Athene van 9000 jaar voorheen (108C-112E), en het is waarschijnlijk geen verrassing dat die zeer nauw aansluit bij de theoretische uiteenzetting over de ideale staat van Sokrates, en dat deze beschrijving als het ware zo'n ideale staat 'in actie' toont.

Bij het begin van de beschrijving van Atlantis (112E-121C) maakte Kritias de opmerkelijke bedenking dat de luisteraars zich niet moeten verwonderen dat alle namen er zo Grieks uit zien. De Egyptenaren hadden immers de Atlantische namen omgezet in hun eigen taal, en Solon had deze namen vanuit het Egyptisch naar het Grieks vertaald¹⁷. Kritias beschrijft hoe de god Poseidon bij de verdeling van de aarde onder de goden het eiland Atlantis had geloot. Op een heuvel in het midden van het eiland woonden de mensen Euenor en Leukippe, en de god werd verliefd op hun dochter Kleito. Hij versterkte de heuvel en legde er concentrische cirkels rond aan, twee van aarde en drie van water, zodat niemand erover zou kunnen geraken, want in die tijd bestonden er nog geen vaartuigen. Hij verwekte bij Kleito vijf tweelingen, namelijk tien jongens, waarvan de oudste Atlas heette, en van hem kreeg niet alleen het eiland zijn naam, maar ook de Atlantische Oceaan. Ook de negen anderen worden opgesomd met mooie Griekse namen. Poseidon verdeelde het eiland in tien delen en gaf elk van zijn zonen een deel, maar Atlas werd koning over het geheel. Al deze koningen en hun nakomelingen leefden vele generaties op het eiland Atlantis en veroverden ook het westelijke Middellandse-Zeegebied. Het koningshuis van Atlas was het rijkste dat er ooit was geweest. Ook het eiland Atlantis zelf was een waar paradijs, waar alles voorradig was. Op het gebied van mijnbouw benadrukt Kritias vooral oreichalkos of 'bergkoper', 'na goud het kostbaarste dat men toen kende'. Daarnaast was er een overvloed aan hout, en voedsel voor alle wilde en tamme dieren, waarbij de olifant speciale aandacht krijgt. Men vond er verder reukwerk, en alle soorten groenten en fruit, waarvan de namen soms moeilijk te interpreteren zijn¹⁸.

¹⁶ Cf. WELLIVER, 1977, p. 58-60.

¹⁷ Platon had dus wel degelijk oog voor een probleem dat ook nu nog o.a. in vele films relevant is, namelijk de vraag of men dient te verantwoorden dat Iulius Caesar bv. vloeiend Engels spreekt en geen Latijn.

¹⁸ Cf. Athenaios, *Deipnosophistai*, 14, 640e, die in de eerste helft van de derde eeuw n.C. uit deze passage van 'Platon in zijn Atlantisch verhaal' citeert met betrekking tot 'desserten'.

Het eiland werd op een bijzondere manier ingericht¹⁹. De akropolis op de heuvel, die op het middelste 'eilandje' lag met een doorsnede van bijna een kilometer, werd schitterend uitgebouwd met witte, zwarte en rode steensoorten, en de buitenmuur werd bekleed met oreichalkos zodat alles glansde alsof het vuur was. Er werden bruggen gebouwd over de drie watteringen rond de akropolis, die een breedte hadden van respectievelijk ca. 555, 370 en 185 m, en doorheen de twee landringsen werd een gracht gestoken, die achteraf weer werd overdekt, zodat schepen door een tunnel moesten varen. Van bij de buitenste ring werd een kanaal gegraven van 90 m breed en 9 km lang, zodat de akropolis bereikbaar was vanop zee. In het koninklijk paleis op de akropolis, dat generatie na generatie steeds mooier werd uitgebouwd, bevond zich ook een tempel gewijd aan Kleito en Poseidon, de zogenaamde geboorteplaats van de tien eerste koningen. Daarnaast was er een persoonlijk heiligdom voor Poseidon, ca. 185 m lang en ca. 90 m breed, volledig versierd met goud, zilver en oreichalkos. Binnen en buiten de tempel stonden er overal gouden beelden. Poseidon had zowel warm- als koudwaterbronnen gecreëerd, waarrond fonteinen werden gebouwd, en waarvan het water door de hele stad werd verspreid. Daar bevonden zich vele andere heiligdommen, sportstadia en zelfs een renbaan die rond de hele stad liep. Er waren kazernes voor de lijfwacht van de koning, en de vloot telde vele triereis die in perfecte staat waren, klaar voor actie. Rondom de hele stad was van aan de zee een ringmuur opgetrokken, zodat het omheinde gebied een doorsnede had van tweemaal 9 km. Langs het kanaal en in de havens wemelde het van schepen en kooplui van over de hele wereld, die allemaal verschillende talen spraken. Ten noorden van de hoofdstad lag een rechthoekige vlakte van een 555 op 370 km, waarrond hoge bergen lagen die beschutting boden tegen de noordenwind. Op die bergen bevonden zich vele dorpen, weiden, bossen, en wilde en tamme dieren. Rondom de vlakte werd een gracht gegraven van een 185 m breed en een 1850 km lang. Deze ving al het water op dat van de bergen naar omlaag kwam. De hele vlakte was doorsneden door andere kanalen, waarlangs men de opbrengst van het veld naar de stad kon brengen. Ze dienden ook als irrigatiekanalen, zodat men twee oogsten per jaar had.

¹⁹ Voor plannen en reconstructietekeningen van Atlantis gebaseerd op de tekst van Platon, cf. bv. Platon. *With an English translation. Timaeus. Critias. ...* By R. G. BURY (Loeb Classical Library), London / Cambridge (Mass.), 1966 (= 1929), p. ii en p. 286-287; LUCE, John Victor - BALDUCCI, Celso (vert.), *La fine di Atlantide. Nuove luci su un' antica leggenda. Quarta edizione (Paperbacks Civiltà scomparse, 3)*, Roma, 1978 [vertaling van *The End of Atlantis. New Light on an Old Legend*, 1969], p. 21.28; STAHEL, H. R., *Atlantis illustrated*, New York, 1982 (een boek vol tekeningen); WONG, Susan (ed.), *Les phénomènes inexplicables, aux frontières de l'inconnu (Sélection du Reader's Digest)*, Montréal e.a., 1983, p. 50.

Ik wil even benadrukken dat Kritias vol bewondering staat voor de enorme prestaties die geleverd zijn, zeker wanneer hij bedenkt dat die allemaal met de hand zijn uitgevoerd. Nergens is echter sprake van een technisch verder gevorderde maatschappij of van mysterieuze krachten die verantwoordelijk waren voor het succes van Atlantis. Het hele land was opgedeeld in 60.000 districten van elk ongeveer 2 op 2 km, en elk district diende één militaire aanvoerder te leveren. Per zes aanvoerders was men o.a. verantwoordelijk voor één oorlogswagen, zodat het leger over 10.000 strijdwapens beschikte. Elke aanvoerder moest ook twintig manschappen leveren, die zowel in het landleger, in de ruitertij, als in de vloot dienden. Dit geeft dus een leger van 1.260.000 manschappen, hoewel Kritias zelf het totaal niet vermeldt. En hierbij gaat het enkel om het land van de dynastie van Atlas, terwijl elk van de negen andere koningen daarnaast zijn eigen leger had. Elk van die koningen had ook een volledige autonomie binnen zijn eigen gebied. Hun onderlinge relaties werden geregeld door de bepalingen van Poseidon die in een zuil of stele van oreichalkos waren gegraveerd. Deze bevond zich in de tempel van Poseidon op de akropolis, en beurtelings kwamen ze daar om de vijf of zes jaar bijeen - ze hielden aan getallensymboliek - om eventuele geschillen te bespreken. Daarvoor hadden ze een bepaalde ceremonie, die erin bestond alleen met stokken en netten een van de stieren te vangen die in het heiligdom rondliepen. Deze slachtten ze ter ere van Poseidon boven op de zuil van oreichalkos en ze zwoeren de eed die op de zuil uitgeschreven stond. Ze dronken elk van het stierenbloed, deden een donkerblauw kleed aan en oordeelden vervolgens over de ingebrachte beschuldigingen. Het was overigens bepaald dat ze nooit tegen elkaar de wapens mochten opnemen en dat ze elkaar steeds ter hulp zouden komen. Het opperbevel in een oorlog lag bij het geslacht van Atlas²⁰. Zolang het bloed van Poseidon nog in hun aderen klopte, was er geen probleem en lieten ze zich het hoofd niet op hol brengen door macht en rijkdom; integendeel, de koningen beseften dat deugd, zelfbeheersing en wederzijdse vriendschap de beste middelen waren om hun land te doen groeien en bloeien. Naarmate het goddelijk DNA echter verdrongen raakte door meer menselijk materiaal, verloren ze alle fatsoen en geraakten ze vervuld van onrechtvaardige begeerten en van een ongebreidelde drang naar macht. Dit bracht hen tot de aanval op de Griekse wereld in het algemeen, en tot de oorlog tegen Athene in het bijzonder, die in het begin van Kritias' verhaal vermeld werd. Verdere details rond deze oorlog worden niet gegeven, maar Kritias beschrijft wel hoe Zeus vertoornd was dat het fatsoenlijke ras van de Athe-

²⁰ Voor deze passus, cf. HERTER, Hans, *Das Königsritual der Atlantis*, in *Rheinisches Museum für Philologie*, 109, 3, 1966, p. 236-259.

ners door dergelijk hoogmoedig gedrag van Atlantis in verdrukking werd gebracht, en hoe hij een vergadering van de goden belegde, en dan..., dan breekt het verhaal plots af! We krijgen dus niet te horen hoe Athene met de hulp van de goden de overwinning behaalde, en evenmin waarom of hoe de beschavingen van zowel Athene als Atlantis in één dag en nacht van de aardbodem verdwenen.

Dat dit plotse afbreken niets te maken heeft met een probleem in de tekstoverlevering, blijkt duidelijk uit de opmerking van Ploutarchos in zijn *Leven van Solon* dat Platon stierf vooraleer hij het werk kon voltooiën²¹. Er is dus geen reden om aan te nemen dat een deel van het werk ergens in de late oudheid verloren is gegaan.

De structuur van de *Timaeus - Critias* heeft voor vele problemen gezorgd: eerst krijgen we een inleiding die aansluit bij *De staat*, en waarbij Kritias de orde van de lezingen voor die dag voorstelt, maar het zelf niet kan laten al een uitvoerige inleiding te geven over zijn eigen lezing en zo de oorlog tussen Athene en Atlantis reeds te schetsen (17-26). Dan volgt de uitvoerige uiteenzetting van Timaios (27-92), vervolgens een nieuw boek dat naadloos aansluit bij het vorige, met een korte overgang (106-108), en tenslotte de rede van Kritias over de interne organisatie van Athene en Atlantis (108-121). Deze rede breekt plots af, letterlijk midden in een zin, zonder duidelijke reden. Behalve in de inleiding en in de overgang is er amper dialoog, en de twee sprekers Timaios en Kritias blijven steeds zonder onderbreking aan het woord.

Het is niet verwonderlijk dat men in deze twee dialogen soms het werk heeft willen zien van een oude, niet-geïnspireerde Platon, *fin de carrière*, die nog vlug wat ideeën wilde spuien zonder veel literaire ambities. Omwille van het schijnbaar onvolledige karakter van het werk heeft men soms zelfs verondersteld dat ook nog een redevoering van Hermokrates²² of zelfs nog een van Sokrates gepland was, en jammer genoeg zijn deze hypothesen door heel wat geleerden overgenomen als bewezen feiten, zodat men soms zelfs spreekt van de niet-bestaande trilogie *Timaeus - Critias - Hermocrates*. Warman Welliver heeft in 1977, mijns inziens terecht, tegen deze negatieve interpretatie gereageerd, en probeerde een meer positieve verklaring te vinden voor de opmerkelijke structuur van de twee dialogen, waarover dadelijk meer.

Terwijl onder geleerden de consensus bestaat dat het verhaal van Atlantis door Platon is verzonnen, blijft evenwel de vraag naar de inspiratiebronnen van

²¹ Ploutarchos, *Solon*, 32, 1-2 (vertaald in n. 39).

²² Zoals gesuggereerd door *Critias*, 108A-C.

de schrijver en naar de functie van deze mythe binnen zijn werk. De interpretatie is inderdaad complex en er worden nog steeds nieuwe elementen aangedragen²³. Ik wil mij hier dan ook beperken tot slechts enkele aspecten en interpretaties die mij plausibel lijken.

Laten we eerst nog even het verhaal van de oorlog tussen Atlantis en Athene resumeren. Rond 9600 v.C. was Athene voorbeeldig georganiseerd volgens de principes van de ideale staat. Atlantis anderzijds was een bloeiende staat met aanvankelijk hoogstaande morele principes, die uiteindelijk evenwel zwichtte voor de zucht naar rijkdom en macht, en daarom met haar leger de hele wereld wilde veroveren: een duidelijk geval van hoogmoed of hybris. Athene had de leiding over een Griekse coalitie, maar haar bondgenoten gaven een voor een op zodat de stad er alleen voor kwam te staan. Toch slaagde ze erin (met de hulp van de goden?) om Atlantis te verslaan en de rest van de wereld te bevrijden. Voor iedereen die ook maar een beetje vertrouwd is met de geschiedenis van Griekenland, is het parallellisme met de Perzische oorlogen van 490 en 480 v.C. overduidelijk, en men veronderstelt dan ook vaak dat het Atlantis-verhaal een parabel is voor deze oorlog²⁴. Atlantis zou dan staan voor het Perzische rijk, en men heeft soms parallellen willen zien tussen de beschrijving van de hoofdstad van Atlantis en het stadsplan en de bouwwijze in oosterse steden als Ekbatana en Babylon. Athene werd zowel bij Marathon als bij Salamis in de steek gelaten door haar Griekse bondgenoten, maar slaagde er uiteindelijk toch in de vijand te verslaan, die zoveel sterker en talrijker was. Het is natuurlijk niet mogelijk om de hele beschrijving van Atlantis perfect te laten overeenkomen met het Perzische rijk, al was het maar omdat Perzië ten oosten en Atlantis ten westen van Athene lag. Omwille van de ligging in het westen denkt men dan ook vaak aan het maritieme imperium van Carthago²⁵. Men heeft overigens ook gewezen op elementen van de beschrijving van Atlantis die mogelijk een Egyptische herkomst hebben²⁶.

²³ Cf. bv. HACKFORTH, R., *The Story of Atlantis: its Purpose and Moral*, in *Classical Review*, 58, 1944, p. 7-9; ROSENMEYER, T. G., *Plato's Atlantis Myth: Timaeus or Critias?*, in *Phoenix*, 10, 1956, p. 163-172; VIDAL-NAQUET, 1964, p. 420-444; PISCHEL, Barbara, *Die atlantische Lehre. Übersetzung und Interpretation der Platon-Texte aus Timaios und Kritias (Europäische Hochschulschriften, 19A, 23)*, Frankfurt am Main / Bern, 1982; GIOVANNINI, Adalberto, *Peut-on démythifier l'Atlantide?*, in *Museum Helveticum*, 42, 1985, p. 151-156; NESSELRATH, 2002.

²⁴ Cf. bv. VIDAL-NAQUET, 1964, p. 427-429; WELLIVER, 1977, p. 41-43; GRIFFITHS, 1991, p. 8.13.23; NESSELRATH, 2002, p. 37-38.

²⁵ Cf. GRIFFITHS, 1991, p. 13.17.23; NESSELRATH, 2002, p. 29-30.

²⁶ Cf. SCHENKEL, Wolfgang, *Atlantis: die "namenlose" Insel*, in *Göttinger Miscellen*, 36, 1979, p. 57-60; GRIFFITHS, 1991, p. 3-30.

Persoonlijk krijg ik de indruk dat we een duidelijk onderscheid moeten maken tussen het oorspronkelijke en het latere Atlantis. De beschrijving van Athene had vooral een politiek-sociale invalshoek, die mooi aansloot bij de ideeën van Sokrates en Platon; het 'oorspronkelijke' Atlantis anderzijds wordt beschreven als een soort aards paradijs, waar Platon alles op kon projecteren dat hem aanstond: vruchtbaarheid en bodemrijkdommen, een mooi symmetrische aanleg van het grondplan, en eigenlijk eveneens een behoorlijk georganiseerde maatschappij, geleid door wijze koningen die respect hadden voor de goden en die hun zucht naar rijkdom en macht door zelfbeheersing onder controle hielden. Het was pas met het 'latere' Atlantis dat de hybris tot uiting kwam en dat alle waarden overboord gegooid werden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat deze verdorven maatschappij door het integere Athene verslagen werd.

Vaak wordt gesteld dat ook de ondergang van Atlantis te wijten is aan haar hybris en dat de vernietiging door aardbevingen en overstromingen op 24 uur tijd ook een bestraffing van de goden moet zijn. Platon stelt evenwel duidelijk dat zowel Athene als Atlantis tegelijk ten onder gingen, en nergens is er sprake van dat Atlantis bv. zichzelf zou hebben vernietigd. Er wordt dus geen andere oorzaak geïnsinueerd dan het blinde geweld van de natuur. Een kort fragment van Aristoteles geeft mogelijk een verklaring voor dit verrassende einde: hij stelt immers dat er niets gemakkelijker is voor een auteur die een verhaal verzint, dan op het einde van dat verhaal alle sporen te laten verdwijnen, zodat niemand het gegeven nog kan controleren²⁷. Het dient wel benadrukt dat

²⁷ Aristoteles, F 162 in *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta. Collegit Valentinus ROSE (BSGRT)*, Stutgardiae, 1967 (= 1886), p. 129-130, zoals geciteerd door Strabon, 13, 1, 36 (C598): 'want Homeros [*Ilias*, 7, 433-441; 12, 1-33] stelt dat de omwalling [sc. van het scheepskamp van de Grieken] pas recent was gebouwd (of anders was ze helemaal niet gebouwd, maar heeft de dichter die ze heeft verzonnen, ze vervolgens vernietigd, zoals Aristoteles beweert)'; hetzelfde citaat wordt binnen een Atlantis-context geplaatst in Strabon, 2, 3, 6 (C102): 'Op dit punt doet Poseidonios er ook goed aan de uitspraak van Platon te citeren dat het ook mogelijk is dat het verhaal over het eiland Atlantis geen verzinsel is [cf. *Timaeus*, 26E]; van dit eiland beweert Platon dat Solon, die zich geïnformeerd had bij de Egyptische priesters, vertelde dat het ooit had bestaan en toen verdwenen is, een eiland van omvang niet kleiner dan een continent; en Poseidonios denkt dat dit beter is om te zeggen dan dat 'degene die ze heeft verzonnen, ze vervolgens heeft vernietigd', zoals de dichter deed met de omwalling van de Achaïoi'. Op basis van de formulering in Strabon is het evenwel niet volledig zeker of de Atlantis-context reeds bij Aristoteles aanwezig was (cf. BERGER, Hugo, s.v. Atlantis 2, in *RE*, II 2, 1896, col. 2117; CAMERON, Alan, *Crantor and Posidonius on Atlantis*, in *Classical Quarterly*, 33 (77), 1983, p. 84 en n. 14) dan wel of Poseidonios zelf het citaat van Aristoteles over Homeros op Atlantis heeft toegepast. De verwijzing naar Aristoteles bij Kosmas Indikopleustes, *Topographia christiana*, 12, 2 (*Cosmas Indicopleustès. Topographie chrétienne. III (Livres VI-XII. Index). Introduction, texte critique, illustration, traduction et notes par Wanda WOLSKA-CONUS (Sources chrétiennes, 197)*, Paris, 1973, p. 362-363 en n. 2, 7) (vertaald in n. 54) is niet eenduidig te interpreteren.

bv. de christelijke auteur Kosmas Indikopleustes in de 6e eeuw n.C. de ondergang van Atlantis wel degelijk toeschreef aan (de christelijke) God, en dit thema is later klaarblijkelijk een eigen leven beginnen leiden²⁸.

Hoe zit het nu met de globale structuur van de twee dialogen? Kritias wordt voorgesteld als een onsympathiek figuur die voldaan is van zichzelf en duidelijke sporen van hybris vertoont, terwijl hij klaarblijkelijk niet door heeft dat hijzelf een verhaal vertelt over hoogmoed die ten val leidt. Er zit minstens één manifeste onnauwkeurigheid of zelfs leugen in zijn inleidende woorden, en hij bezingt daarenboven de lof van de poëzie, die door Sokrates zo afgewezen wordt. Timaios daarentegen wordt door Sokrates steeds geprezen, en is wat hem betreft de duidelijke 'overwinnaar' van de dag. Men krijgt zo de indruk dat de 'strijd' tussen Kritias en Timaios parallel loopt met de strijd tussen Atlantis en Athene, en dat de ideale staat dus op twee fronten wint.

En waarom breekt het verhaal zo plots af, zelfs midden in een zin? Eigenlijk ontbreekt er niets: we hebben een samenvatting van de oorlog in de inleiding, we krijgen een gedetailleerde beschrijving van de oude maatschappij van Athene en van Atlantis, en we weten dat de goden optraden tegen de hybris van Atlantis. Het enige dat nog zou kunnen worden toegevoegd, is een beschrijving van het exacte verloop van de oorlog en van de ondergang van de toenmalige wereld, maar Platon is een filosoof, geen historicus, en kon niet minder geïnteresseerd zijn in dergelijke details.

Een laatste opmerking voordat we de verdere geschiedenis van de Atlantis-legende gaan bekijken. Waar haalde Platon de naam Atlantis, '(het eiland) van Atlas', vandaan? Er zijn drie mogelijke aanknopingspunten, die overigens nauw met elkaar verweven zijn: er is vooreerst de Atlantische Oceaan, ten tweede het hoge Atlas-gebergte in Noordwest-Afrika in het huidige Marokko, en ten derde de mythologische figuur Atlas, die vaak tot de Titanen of de oudste Griekse goden gerekend wordt.

Platon zelf stelt dat zowel het eiland Atlantis als de Atlantische Zee genoemd zijn naar Atlas, de oudste zoon van Poseidon en Kleito²⁹. De tweede zoon heette Gadeiros en kreeg het stuk land het dichtst tegen Gibraltar, waarbij Platon zelf een link legt met de streek van de Fenicische stad Gadeira, in het Latijn Gades, het huidige Cádiz in Spanje (aan de kust tussen Portugal en Gi-

²⁸ Kosmas Indikopleustes, *Topographia christiana*, 12, 2 en 12, 8 (WOLSKA-CONUS, 1973, III, p. 360-363; 370-371) (vertaald in n. 54).

²⁹ *Critias*, 114A. Volgens het scholion bij Platon, *Timaeus*, 24E, Ἀτλαντικοῦ πελάγους (GREENE, 1938, p. 286) (vertaald in n. 45) daarentegen is de Atlantische Zee genoemd naar de Atlasberg, die zelf zijn naam heeft gekregen van koning Atlas.

braltar). Vermits de tweede broer genoemd is naar de regio ten noordwesten van de zuilen van Herakles, is het niet onwaarschijnlijk dat de oudste zoon op zijn beurt genoemd is naar de regio ten zuidwesten van Gibraltar, en dat dus in feite de berg Atlas aan de basis ligt van de naam van het eiland Atlantis.

Maar waar komt de naam van het Atlas-gebergte dan vandaan? Het Berberwoord voor 'berg' is 'adrar', en de meeste geleerden zijn het erover eens dat de Grieken de naam van deze berg vervormd hebben tot Atlas, onder invloed van de naam van de Titaan Atlas, die als straf de hemel draagt, en die wij goed kennen met de wereldbol op zijn schouders³⁰. In een latere traditie, het best bekend uit de *Metamorphoses* van Ovidius, werd Atlas door Perseus met het hoofd van Medousa versteend, zodat expliciet een link werd gelegd met de berg Atlas. Ook de naam van de Atlantische Oceaan is waarschijnlijk afgeleid van de naam van het gebergte aan de kust.

Atlantis na Platon³¹

Het verhaal van Atlantis kent verrassend weinig nawerking in de latere antieke literatuur. Ik ken slechts een 29-tal auteurs of werken die Atlantis vermelden of erop alluderen, en daarvan is de helft slechts fragmentair bewaard, wat de interpretatie niet vergemakkelijkt. Een heleboel van deze werken zijn dan ook nog eens filosofische commentaren op de *Timaeus* van Platon, waar Atlantis meestal slechts terloops of allegorisch besproken wordt. Deze antieke bronnen bieden overigens bijna geen informatie over Atlantis die niet rechtstreeks teruggaat op het verhaal van Platon.

Het verhaal schijnt reeds in de oudheid een literaire nawerking te hebben gekend. Theopompos van Chios beschreef zo in de tweede helft van de 4e eeuw v.C. hoe de oceaan waarin zich de eilanden Europa, Azië en Libye bevonden, omringd werd door een reusachtig continent, waarvan hij twee grote steden met name vermeldt, namelijk Machimos ('Oorlogszuchtig') en Eusebes ('Godsvruchtig'); Machimos zou met een reusachtig leger de drie eilanden hebben aangevalen, maar had ervan afgezien omdat het de Hyperboreeërs daar als onderontwikkeld had leren kennen; andere inwoners van het continent waren de Mer-

³⁰ Cf. CHANTRAINE, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris, 1968, I, p. 134; GRIFFITHS, 1991, p. 23-24.

³¹ Voor de antieke bronnen over Atlantis, cf. BERGER, Hugo, s.v. Atlantis 2, in *RE*, II 2, 1896, col. 2116-2118; PAPE, W. - BENSELER, Gustav Eduard, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Graz, 1959 (= Braunschweig, 1911), p. 169-170; BICHLER, Reinhold, s.v. Atlantis, in *DNP*, 13, 1999, col. 333-338.

opes ('intelligente mensen')³². Ook Euhemeros' beschrijving (rond 300 v.C.) van het eiland Pangaia in de oceaan ten oosten van Arabia wordt vaak met de beschrijving van Atlantis vergeleken³³.

Zoals reeds opgemerkt, is het hele Atlantis-verhaal volgens Aristoteles door Platon bedacht, een stelling waar ik mijzelf helemaal bij aansluit. Maar niet iedereen was het daarmee eens, en al vrij snel bleek men het verhaal van de ondergang van Atlantis letterlijk te nemen. Krantor van Soloi (ca. 340-275 v.C.), de eerste commentator op Platon, die overigens de term Atlantinoi schijnt gelanceerd te hebben als aanduiding van de inwoners van Atlantis, meende zo dat het verhaal pure waarheid was en dat het door Platon werd geschreven om het spottende verwijt te ontcrachten dat hij zijn inspiratie voor *De staat* bij de Egyptenaren zou hebben gehaald³⁴.

Theophrastos (ca. 372-286 v.C.) haalde Atlantis aan als een voorbeeld van de grote bewegingen van de zee, naast bv. enkele steden in het noorden van de Peloponnesos die door een vloedgolf werden weggespoeld³⁵. Dit citaat uit Theophrastos staat te lezen bij Philon Iudaeus (ca. 15-10 v.C. - na 40 n.C.), maar het wordt door Willy Theiler toegeschreven aan de geograaf Poseidonios

³² Theopompos van Chios, *Philippica*, 8 in FGrHist 115 F 75c, zoals geciteerd in Ailianos, *Varia historia*, 3, 18; cf. VERCRUYSSSE, Marc, *Theopompus*, FGrHist 115 F 75. *Een Griekse utopie*, in *Kleio*, 10, 4, 1980, p. 178-193.

³³ Euhemeros, *Sacra historia* in FGrHist 63, F 3 en F 2, zoals geciteerd in Diodoros, 5, 41-46 en 6, 1; cf. BICHLER, Reinhold, *Zur historischen Beurteilung der griechischen Staatsutopie*, in *Grazer Beiträge*, 11, 1984, p. 179-206 (vooral p. 184-195).

³⁴ Krantor, F 1, in *Fragmenta philosophorum Graecorum. Collegit ... Fr. Guil. Aug. MULLACHIUS. Volumen III Platonicos et Peripateticos continens (Bibliotheca Graeca)*, Paris: 1881, p. 139 (= FGrHist 665 F 31), zoals geciteerd door Proklos, 1, 24A-B (bij *Timaeus*, 20D) (DIEHL, 1903, I, p. 75-76): 'Met betrekking tot dit hele verhaal over de Atlantinoi beweren sommigen dat het de naakte waarheid is, zoals Krantor, de eerste commentator bij Platon; die beweert dat Platon bespot werd door de mensen van zijn tijd, alsof hij niet de uitvinder zou zijn van *De Staat*, maar de gegevens van de Egyptenaren zou hebben vertaald; op de uitspraak van de spotters reageerde hij in die zin dat hij die geschiedenis over de Atheners en de Atlantinoi op de Egyptenaren terugvoerde, in de mening dat de Atheners toen volgens die staatsvorm leefden; dit getuigen ook de profeten van de Egyptenaren, zo beweert hij, die zeggen dat die gegevens zijn neergeschreven op nog bewaarde steles'; cf. CAMERON, 1983, p. 81-88; NESSELRATH, 2002, p. 32-33.

³⁵ Theophrastos, *Physicorum opiniones*, F 12 in *Doxographi Graeci. Collegit ... Hermannus DIELS. Editio quarta*, Berolini, 1965 (= 1879), p. 486.490, zoals geciteerd door Philon Iudaeus, *De aeternitate mundi*, 26, 140-141: 'Het verhaal gaat dat ook vele andere steden door de opkomende zee zijn opgeslokt en verdwenen. ... Het eiland Atlantis, groter dan Libye en Asia samen, zoals Platon zegt in zijn *Timaeus* [24E], werd op één enkele dag en nacht eensklaps door de zee verzwolgen toen er buitengewone aardbevingen en overstromingen kwamen, en het verdween, waarbij het een zee werd die niet bevaarbaar is, maar vol kloven zit [cf. 25CD]!'

(ca. 135-50 v.C.)³⁶. In een andere context volgde Poseidonios in ieder geval een soortgelijke redenering, waarbij hij ervan uitging dat Atlantis echt kon hebben bestaan, met als belangrijk argument dat het verhaal ook volgens Plato zelf waar zou zijn³⁷. Dit laatste is klaarblijkelijk een allusie op *Timaëus*, 26E, waar Sokrates (ironisch?) reageert op Kritias' aankondiging: 'En het feit dat het geen verzonden sprookje maar een waarachtige geschiedenis betreft, is toch wel van kapitaal belang'. Ook de geograaf Strabon (64/63 v.C. - na 23 n.C.), die Poseidonios citeert, blijkt in te stemmen met de zienswijze van zijn voorganger.

Plinius Maior, wiens *Naturalis historia* gepubliceerd werd in 77 n.C., bleef kritisch, maar wilde op basis van Platon wel aanvaarden dat een groot gebied in de Atlantische Oceaan was ondergelopen³⁸. Bij zijn beschrijving van de eilanden rond Afrika vertelde Plinius anderzijds dat hij had horen spreken van een eiland Atlantis tegenover het Atlas-gebergte, dat klaarblijkelijk naar de berg genoemd was, maar hij legde geen enkele band met het mythische Atlantis van Platon³⁹.

In zijn *Leven van Solon* liet Ploutarchos (ca. 46 - na 120 n.C.) het in het midden of het relaas over Atlantis een verhaal was dan wel een mythe⁴⁰.

³⁶ Cf. *Poseidonios. Die Fragmente. Herausgegeben von Willy THEILER*, Berlin, 1982, I, p. 233.237 (F 310) en II, p. 192-195.198, waar voorgesteld wordt om de naam 'Theophrastos' in Philon Iudaeus, *De aeternitate mundi*, 23, 117 te veranderen in 'Poseidonios'.

³⁷ Poseidonios, *De oceano*, F 13 in THEILER, 1982, I, p. 34 (= F 49 in *Poseidonios. I. The fragments. Edited by L. EDELSTEIN and I. G. KIDD (Cambridge Classical Texts and Commentaries*, 13), Cambridge, 1972, p. 74-75), zoals geciteerd door Strabon, 2, 3, 6 (C102) (vertaald in n. 26); cf. ook CAMERON, 1983, p. 88-91.

³⁸ Plinius, *Naturalis historia*, 2, 92, 205: 'De natuur sleurde land volledig weg, eerst en vooral in het uitgestrekte gebied waar de Atlantische Zee ligt, als we Platon geloven'.

³⁹ Plinius, *Naturalis historia*, 6, 36, 199: 'Men beweert (*traditur*) dat er tegenover de Atlas-berg ook een ander eiland ligt, dat zelf ook Atlantis wordt genoemd'.

⁴⁰ Ploutarchos, *Solon*, 26, 1: 'van hen (sc. twee Egyptische priesters) vernam hij ook het verhaal (*λόγος*) over Atlantis, naar Platon beweert'; 31, 3: 'Solon had het begin gemaakt met een groot werk over het verhaal (*λόγος*) of de mythe (*μῦθος*) van Atlantis'; 32, 1-2: 'Daar Platon er zijn eer in stelde het Atlantis-thema (*ὑπόθεσις*) te bewerken en te verzorgen als de verlaten bodem van een mooi land, die hem enigszins toekwam door geboorterecht, plaatste deze er vanaf het begin grote voorbouwen en ommuringen en voorhoven omheen, zoals geen ander verhaal (*λόγος*) of mythe (*μῦθος*) of dichtwerk (*ποίησις*) van hem had. (2) Doch hij was er te laat mee begonnen en beëindigde eerder zijn leven dan het werk. Des te meer verheugt wat geschreven werd, als men treurt om wat is achtergebleven. Want zoals de stad van de Atheners het Olympieion niet voltooid heeft, zo liet de wijsheid van Platon, naast vele mooie dingen het Atlantis-verhaal alleen als onvoltooid werk achter'; cf. de vertaling *Ploetarchos van Chaironeia. Leven van Soloon. Vertaald, ingeleid en toegelicht door M. A. NAUWELAERTS (Klassieke galerij, 125)*, Antwerpen, 1957.

De redenaar Aelius Aristeides (117 - ca. 187 n.C.) had het over de uit-
hoeken van het Romeinse rijk, en vermeldde daarbij het eiland Atlantis⁴¹. Het is
niet uitgesloten dat hij op het Atlantis van Platon alludeert, maar veelal gaat
men ervan uit dat Aristeides verwijst naar Britannia, inderdaad 'het Atlantische
eiland' van zijn tijd.

De natuurkundige Claudius Ailianos beschreef in de tweede helft van de
2e eeuw n.C. een mysterieus dier dat hij de krios of '(zee-)ram' noemt, mogelijk
te identificeren met de orka. Hij vermeldde hoe men op de kusten van de Atlan-
tische Oceaan de mythe vertelde dat de oude koningen van Atlantis als symbool
van hun gezag op hun hoofd de witte banden droegen die bij dit dier rond het
voorhoofd liepen, en dat de koninginnen zich tooiden met de krullen van de
vrouwelijke dieren⁴². Dit element komt niet van bij Platon, zodat er toch een
zekere creatieve traditie moet hebben bestaan rond Atlantis, die ons grotendeels
ontsnapt.

De christelijke schrijver Tertullianus somde in 197 n.C. een aantal ram-
pen op die zich voordeden vóór de geboorte van Christus, en waarvoor de chris-
tenen dus niet verantwoordelijk kond gesteld worden. Hierbij vermeldde hij de
ondergang van Atlantis, wat hij klaarblijkelijk in verband bracht met de zond-
vloed uit *Genesis* 6,5-9,7⁴³.

⁴¹ Aelius Aristeides, *Oratio 27. Panegyricus in Cyzico de templo*, 32 (*Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia. Edidit Bruno KEIL. Volumen II orationes XVII-LIII continens*, Berolini, 1958 (= 1898), p. 134): 'het maakt geen verschil of men leeft in Europa, Azië of Libye, en er is geen enkele beperkende grens, geen Tanais, geen Maiotis-meer, geen eiland Atlantis, niets dat men zou kunnen vermelden'; cf. de vertaling en commentaar in *P. Aelius Aristides. The Complete Works. II. Orations XVII-LIII. Translated into English by Charles A. BEHR*, Leiden, 1981, p. 104 en p. 381, n. 46.

⁴² Claudius Ailianos, *De natura animalium*, 15, 2: 'De mensen die op de kusten van de Oceaan wonen, vertellen de mythe (μυθοποιουσι) dat de koningen van Atlantis van weleer, die geboren waren uit het zaad van Poseidon, op hun hoofd de linten droegen van de mannelijke ram-vis (κρίον) (sc. de witte band die rond zijn voorhoofd liep), als een teken van hun gezag; en dat hun echtgenotes, de koninginnen, de krullen droegen van de andere (sc. vrouwelijke) dieren ook als bewijs van hun gezag'.

⁴³ Tertullianus, *Apologeticum*, 40, 4-5: 'Ook Platon roept een land in herinnering groter dan Azië of (sic) Africa, dat door de Atlantische Oceaan is weggesleurd. ... Waar waren toen dan ... jullie goden zelf, toen de ramp (sc. de zondvloed) de hele wereld vernietigde, of, zoals Platon meende, alleen de vlakten?'; cf. Tertullianus, *Ad nationes*, 1, 9, 6 (*Q. S. Fl. Tertulliani Ad nationes libri II. Cura et studio J. G. Ph. Borleffs, in Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera. Pars I. Opera catholica. Adversus Marcionem (Corpus Christianorum. Series Latina, 1)*, Turnhouti, 1954, p. 23): 'of het land waarvan Platon in herinnering roept dat het, groter dan Azië of (sic) Africa, in de Atlantische Oceaan is ondergegaan?'; Tertullianus, *De pallio*, 2, 3 (*Q. S. Fl. Tertullianus. De pallio. Kritische uitgave met vertaling en commentaar door Aloïs Gerlo*, Wetteren, 1940, I, p. 64-65): 'Nu nog wijzigt de aarde haar uitzicht ... wanneer in de Atlantische Oceaan een land wordt vermist zo groot (sic) als Libye en Azië'.

Een gelijkaardige redenering werd rond 300 n.C. ontwikkeld door de christelijke schrijver Arnobius rhetor⁴⁴.

Bij zijn bespreking van de verschillende soorten aardbevingen beschouwde Ammianus Marcellinus (ca. 330 - ca. 395 n.C.) de ondergang van Atlantis klaarblijkelijk als een geologische realiteit⁴⁵.

De *Aethiopica* van de Griekse historicus Markellos, die mogelijk in de keizertijd leefde, is alleen fragmentarisch bewaard bij Proklos en in de scholia bij Platon. Hij beweerde dat sommige (naamloze) historici in hun eigen tijd een groot eiland kenden in de Atlantische Oceaan, dat gewijd was aan Poseidon en waarvan de inwoners de herinnering bewaarden aan het oude Atlantis⁴⁶. Elke identificatie van dit eiland, dat een 185 km lang was, blijft evenwel speculatie.

De neoplatonist Proklos (412-485 n.C.)⁴⁷ stelde dat de filosoof Longinos (ca. 210-273 n.C.) in zijn commentaar op de inleiding van de *Timaeus* van Platon de passage over Atlantis (20c-26e) klaarblijkelijk als onbelangrijk had

⁴⁴ Arnobius rhetor, *Adversus nationes*, 1, 5 (*Arnobii Adversus nationes libri VII. Recensuit Concetto MARCHESI. Seconda edizione*, Augusta Taurinorum e.a., 1953, p. 7): 'Dat tienduizend jaren geleden vanop het eiland van Neptunus dat Atlantis genoemd wordt, zoals Platon aantoonde, een grote massa mensen naar buiten stormde en ontelbare staten geheel en al vernietigde en uitroide, waren wij daarvan de oorzaak?.'

⁴⁵ Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, 17, 7, 13: 'Of het zijn gapende aardbevingen die door een al te grote activiteit en door plotseling openstaande kloven delen van de aarde opslokken, zoals in de Atlantische Oceaan een eiland groter dan Europa'.

⁴⁶ Markellos, FGrHist 671, F 1, zoals geciteerd door Proklos, I, 54F-55A (bij *Timaeus*, 24E-25A) (DIEHL, 1903, I, p. 177): 'Dat een zo groot en zodanig eiland ooit bestond, bevestigen sommigen die een geschiedenis hebben geschreven over de buitenzee. Want er waren in hun tijd zeven eilanden in die zee gewijd aan Persephone, en drie andere van enorme afmetingen, het eerste gewijd aan Plouton, het tweede aan Ammon, en het middelste daarvan aan Poseidon, met een lengte van duizend stadia (ca. 185 km). En de inwoners daar bewaarden van hun voorouders de herinnering aan het reusachtige eiland Atlantis dat daar ooit lag en dat gedurende vele perioden de heerschappij had over de eilanden in de Atlantische Oceaan, en dat eveneens gewijd was aan Poseidon. Dat heeft Markellos dus geschreven in zijn *Aethiopica*.' (overgenomen in het scholion bij Platon, *Timaeus*, 24E, ἡ δὲ νῆσος (GREENE, 1938, p. 287)). Markellos, FGrHist 671, F 2, zoals geciteerd door Proklos, I, 56A-B (bij *Timaeus*, 25A-B) (DIEHL, 1903, I, p. 181), bespreekt het Atlasgebergte; deze passus van Markellos werd verwerkt in het scholion bij Platon, *Timaeus*, 24E, Ἀτλαντικοῦ πελάγους (GREENE, 1938, p. 286) samen met andere informatie over Atlantis: '(Herakles trok) naar de Atlas, namelijk de berg waarnaar ook de zee is genoemd; deze berg is genoemd naar Atlas, de zoon van Poseidon en Kleito'.

⁴⁷ Het verhaal van Atlantis komt vele malen ter sprake in Proklos' commentaar bij de 'inleiding' van de *Timaeus* van Platon; cf. Proklos, *Commentarii in Platonis Timaeum*, I, 2A-63B en II, 63C (DIEHL, 1903, I, p. 4-205). Ook in andere werken van Proklos wordt sporadisch naar het Atlantis-verhaal verwezen; cf. *Commentarius in Eris mythum (Procli Diadochi in Platonis Rem publicam Commentarii. Edidit Guilelmus KROLL. II (BSGRT, 1727)*, Lipsiae, 1901, p. 111) en *Theologia Platonica*, 5, 21 (*Proclus. Théologie platonicienne. Livre V. Texte établi et traduit par H. D. SAFFREY et L. G. WESTERINK (CUF)*, Paris, 1987, p. 76-77.188).

overgeslagen, maar dat de filosofen Porphyrios (234 - ca. 301-305 n.C.) en Iamblichos (vóór 280 - ca. 330 n.C.) aantoonde dat dit verhaal inderdaad paste binnen het concept van de hele dialoog⁴⁸. Proklos somde de verschillende interpretaties op van het Atlantis-verhaal⁴⁹: voor de reeds vermelde Krantor was het de pure waarheid, terwijl het voor anderen om een mythe ging⁵⁰. Neoplatonische wijsgeren van de 2e-3e eeuw n.C. zagen het verhaal van Platon eerder als een allegorie: voor Amelios (ca. 216-222 - 290-300 n.C.) weerspiegelde het de strijd tussen de vaste sterren en de planeten, volgens Origenes (actief ca. 242-268 n.C.) ging het om de strijd tussen goede en slechte demonen, volgens Noumenios (ca. 150-200 n.C.) om het symbolische gevecht tussen goede en slechte geesten, en volgens Porphyrios om de strijd tussen geesten en demonen, waarbij Platon deze vorm van allegorie zou hebben gekozen om de goden die bij deze strijd betrokken waren, niet te beledigen; Iamblichos, gevolgd door Syrianos (actief ca. 431/432 n.C.) en door Proklos, beweerde dat het verhaal echt gebeurd was, maar geïnterpreteerd moest worden in het kader van de hele dialoog⁵¹. Proklos zelf ging hierbij uit van een symbolische analogie tussen enerzijds de oorlog tussen Athene en Atlantis en anderzijds de mythische strijd tussen de Olympische goden en de Giganten en de Titanen (tot wie Atlas behoorde), maar ook het gevecht tussen Athena en Poseidon (de vader van koning At-

⁴⁸ Proklos, I, 63A-B (bij *Timaeus*, 27B) (DIEHL, 1903, I, p. 204): 'Hier eindigt dus de inleiding van de *Timaeus*; Severus [sc. een filosoof uit 2e eeuw n.C.] achtte die helemaal geen commentaar waardig, terwijl Longinos die niet helemaal overbodig vond maar wel alles over de Atlantinoi en over de verhalen van de Egyptenaar uitsloot, zodat hij gewoon was aan de vraag van Sokrates [sc. 20C] het verhaal van Kritias [sc. 27A] te verbinden, ik bedoel [...] Porphyrios en Iamblichos daarentegen toonden aan dat de inleiding paste binnen het hele opzet van de dialoog, de ene meer in detail, de andere als ingewijde in hogere mysteries'; cf. Longinos, F 10n in BRISSON, Luc - PATILLON, Michel, *Longinus Platonicus Philosophus et Philologus. I. Longinus Philosophus*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2.36.7, Berlin / New York, 1994, p. 5296-5297; Porphyrios, F 27 in *Porphyrii in Platonis Timaeum Commentariorum fragmenta. Collegit et disposuit Angelo Raffaele SODANO*, Neapoli, 1964, p. 17; Iamblichos, F 25 in *Iamblichi Chalcidensis in Platonis dialogos Commentariorum fragmenta. Edited with translation and commentary by John M. DILLON (Philosophia antiqua, 23)*, Leiden, 1973, p. 128-129 (zie ook Iamblichos, F 5 en F 10).

⁴⁹ Proklos, I, 24A-E (bij *Timaeus*, 20D) (DIEHL, 1903, I, p. 75-77).

⁵⁰ Proklos, I, 24B (bij *Timaeus*, 20D) (DIEHL, 1903, I, p. 76): 'Anderen daarentegen stellen dat het een mythe is en een verzinsel dat helemaal niet heeft plaatsgevonden'.

⁵¹ Cf. BRISSON, Luc, *Amélius: sa vie, son œuvre, sa doctrine, son style*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2.36.2, Berlin / New York, 1987, p. 826-827.860; Origenes, F 12 in WEBER, Karl-Otto, *Origenes der Neuplatoniker: Versuch einer Interpretation (Zetemata, 27)*, München, 1962, p. 8-9; Noumenios, F 37 in *Numénios. Fragments. Texte établi et traduit par Édouard DES PLACES (CUF)*, Paris, 1973, p. 88.120-121; Porphyrios, F 10 in SODANO, 1964, p. 6-7; Iamblichos, F 7 in DILLON, 1973, p. 110-113.268-270.

las) om de controle over de stad Athene⁵². Volgens Proklos vocht de godin Athena ook zelf aan de zijde van de Atheners tegen Atlantis, een gegeven dat niet van Platon afkomstig is⁵³.

De neoplatonische filosoof Damaskios (ca. 458 - na 533 n.C.) nam het verhaal over de afmetingen van het eiland Atlantis klaarblijkelijk letterlijk⁵⁴.

In de 6e eeuw n.C. veronderstelde de christelijke schrijver Kosmas Indikopleustes dat het verhaal van Atlantis een transpositie is van het boek *Genesis*, waarbij de tien koningen van Atlantis klaarblijkelijk geïdentificeerd worden met de tien bijbelse patriarchen van vóór de zondvloed⁵⁵.

In de 12e eeuw n.C. werd een nieuw element aan het Atlantis-dossier toegevoegd door Eustathios in zijn commentaar bij de *Odyssea*. Homeros vermeldde immers het eiland van Kalypso, de dochter van Atlas, waar Odysseus zovele jaren had verbleven, en omdat reeds Strabon het eiland van Kalypso in

⁵² Proklos, I, 53A-E (bij *Timaeus*, 24E) (DIEHL, 1903, I, p. 171-173).

⁵³ Proklos, I, 51F (bij *Timaeus*, 24D) (DIEHL, 1903, I, p. 168): 'juist zoals Platon stelt dat Athena hier in de strijd tegen de Atlantinoi als bondgenoot meevocht met de Atheners'.

⁵⁴ Damaskios, *In Phaedonem* (versio 1), 507 (WESTERINK, L. G., *The Greek Commentaries on Plato's Phaedo. II. Damascius*, Amsterdam e.a., 1977, p. 256-257): 'Dat de aarde "iets enorm" is, ... wordt anderzijds duidelijk gemaakt door het verhaal (λόγος) over Atlantis, bevaard in Egypte, dat beweert dat het eiland Atlantis groter was dan Libye en Europa (sic) samen'; 522 (p. 262-265): 'dat wordt ook duidelijk gemaakt door het eiland Atlantis, dat ooit buiten ons deel van de wereld lag, en dat groter was dan twee vierden ervan'; *In Phaedonem* (versio 2), 125 (p. 352-353): 'Dat de aarde groter is dan dit, wordt duidelijk gemaakt door de geschiedenis (ἡ ἱστορία) van het eiland Atlantis dat ons deel van de wereld overtreft in grootte'.

⁵⁵ Kosmas Indikopleustes, *Topographia christiana*, 12, 2 (WOLSKA-CONUS, 1973, III, p. 360-363): 'Ook de filosoof Timaios [immo Kritias] beschrijft zo zelf dat land dat omgeven wordt door de Oceaan, en de Oceaan die omgeven wordt door het land aan de overzijde. Hij veronderstelt immers een eiland Atlantis in het westen, buiten in de Oceaan, nabij Gadeira, groot en onbeschrijfelijk; tien koningen die de volkeren die daar woonden, onder zich hadden gekregen, kwamen vanuit het land aan de overzijde [sic], voerden oorlog tegen Europa en Azië, en werden vervolgens door de Atheners overwonnen; en hij beweert dat dit eiland door toedoen van God in zee is gezonken. Platon [!] en Aristoteles [?] bevestigen zijn woorden, en Proklos schrijft er een commentaar op; hij (sc. Timaios) zegt gelijkaardige zaken als wij, terwijl hij het verhaal (sc. van Mozes) aanpast en het in het westen in plaats van in het oosten situeert; hij vermeldt daarenboven zelf de tien generaties [immo tien koningen die gelijktijdig regeren] en het land aan de overzijde van de Oceaan. Kortom, het is duidelijk dat allen het verhaal aan Mozes hebben ontleend en het als hun eigen geschiedenis hebben uiteengezet'; 12, 8 (p. 370-371): 'alleen de reeds vermelde Timaios heeft - ik weet niet waar hij het vandaan heeft, misschien uit Chaldaëische bronnen - het verhaal aangepast dat de tien koningen die van het land aan de overzijde naar het eiland Atlantis waren gekomen [sic], waarvan hij zegt dat het in zee is gezonken, dat die dus de volkeren die daar woonden, onder zich kregen, in dit land terechtkwamen en oorlog voerden tegen Europa en Azië, wat zeer duidelijk een verzinsel is; immers, omdat hij het eiland niet kon tonen, zei hij dat het in zee was gezonken door toedoen van God'.

de Atlantische Oceaan had gelokaliseerd, was dit eiland van Kalypso volgens Eustathios daarom ook het Atlantis van Solon⁵⁶.

In de 13e-14e eeuw n.C. tenslotte had Nikephoros Gregoras geen idee wat de 'Atlantische eilanden' nu juist waren, maar hij beseftte dat deze situatie ideaal was om erover te verzinnen wat men wilde⁵⁷.

De Atlantes, Atarantes en Atlantioi⁵⁸

De schrijvers na Platon gebruikten steeds de aanduiding Atlantioi voor de inwoners van het mythische Atlantis, maar ook de volkeren van de Atlantes, Atarantes en Atlantioi verschijnen in de antieke bronnen. Het gaat hier evenwel niet om de inwoners van het legendarische eiland, maar om de bewoners van de regio rond het Atlas-gebergte. Het is wel opmerkelijk dat ook rond dit volk snel een aantal mythen groeiden. Bij latere schrijvers en geleerden zijn deze volkeren echter vaak ten onrechte in verband gebracht met het Atlantis van Plato.

Herodotos beschreef in de 5e eeuw v.C. het Atlas-gebergte. Dit was zo hoog dat de toppen steeds in de wolken zaten en dat de inboorlingen het 'de hemelzuil' noemden. De mensen in de streek heetten naar die berg Atlantes, en

⁵⁶ Eustathios, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, bij *Odyssea*, 1, 51 (*Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli Romani editi. Tomus I - II (vol. I) [Edidit Mathaeus DEVARIUS]*, Hildesheim / New York, 1970 (= Leipzig, 1825), p. 17): 'Men moet overigens weten dat er in de geschiedenis een eiland van Kalypso heeft bestaan. Naar aanleiding hiervan beweert de geograaf [sc. Strabon, 2, 3, 6 (C102)] dat Solon verteld heeft over het eiland Atlantis op basis van informatie vanwege de Egyptische priesters, toen hij daar (sc. in Egypte) rondtrok. En hij vernam dat het eiland, dat ooit niet kleiner was in grootte dan een continent, later verdwenen was. En de dichter (sc. Homeros) heeft dat eiland (sc. van Kalypso) niet verzonnen'. Voor het eiland van Kalypso, cf. Strabon, 1, 2, 18 (C26).

⁵⁷ Nikephoros Gregoras, *Historia Byzantina*, 26, 1 (*Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae libri postremi ab Immanuele BEKKERO nunc primum editi. (III.) (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, 50)*, Bonnae, 1855, p. 68): 'maar zoals indien de bewoners van de Atlantische eilanden - wat die ook zouden kunnen zijn, en die grote mogelijkheden verschaffen voor hen die onweerlegbare dingen willen verzinnen over de toestand daar -, indien de bewoners van de Atlantische eilanden dus niets gezien of gehoord hebben over de zaken hier, maar daar aan voorbij gaan en dus staande houden dat ze de zaken hier beter kennen dan wij, en bepaalde wonderbaarlijke en ongewone verhalen in omloop brengen, zo hebben ook de mensen rond (de theoloog) Palamas gehandeld en hebben ze dergelijke (wonderbaarlijke) zaken in hun eigen boek uiteengezet'.

⁵⁸ Voor de antieke bronnen over de Atlantes, Atarantes en Atlantioi, waarvan ik er hier slechts enkele bespreek, cf. PIETSCHMAN, Richard, s.v. Atarantes en s.v. Atlantes 1, in *RE*, II 2, 1896, col. 1895-1896 en 2107; RUGE, Walter, s.v. Atlantioi, in *RE*, II 2, 1896, col. 2109; PAPE, 1911, p. 168-169.

volgens Herodotos aten ze geen enkel levend wezen en droomden ze nooit. Op een afstand van tien dagreizen woonde het volk van de Atarantes, en ook deze naam schijnt van het Atlas-gebergte afgeleid. Volgens Herodotos hadden de leden van deze stam geen persoonsnamen, en vervloekten en beschimpten zij de hele tijd de zon omdat die zo genadeloos op hen brandde⁵⁹.

In de 1e eeuw n.C. bracht Plinius een soortgelijk relaas, maar met enkele opmerkelijke verschillen. Vooreerst schreef hij de verhalen over zowel de Atlantes als de Atarantes toe aan de Atlantes alleen, en ten tweede lokaliseerde hij dit volk in Ethiopië, waarbij hij zelfs stelde dat Atlantia de oude naam van Ethiopië was⁶⁰. Deze geografische verschuiving kan mogelijk verklaard worden door het feit dat de naam 'Atlantische Oceaan' vanaf Eratosthenes niet meer alleen gebruikt werd voor de zee ten westen van Gibraltar, maar voor de hele zee rond de oude wereld, en dat 'Ethiopië' ook gebruikt werd voor westelijk Afrika.

Diodoros (ca. 35 v.C.), die zich waarschijnlijk gebaseerd heeft op het werk van Dionysios Skythobrachion uit de 2e eeuw v.C., beschreef in detail het zeer beschaafde volk van de Atlantioi die langs de Atlantische Oceaan woonden en in wier gebied de goden zouden zijn geboren⁶¹. Deze Atlantioi werden onder de voet gelopen door hun burens de Amazones onder leiding van koningin Myrina, die in de buurt van het Atlas-gebergte woonden. De Amazones moordden de inwoners van de stad Kerne uit, waarna de Atlantioi zich aan de Amazones onderwierpen. Omdat de Atlantioi vaak lastiggevalen werden door de Gorgones - we zitten hier nog in de tijd vóór Perseus en Herakles - trokken de Amazones ook tegen hen ten strijde. Ze breidden hun gebied uit over Egypte, Syria en Klein-Azië, maar werden verslagen door de Thrakiërs zodat ze naar Libye terugkeerden. Diodoros beschreef daarna uitgebreid de alternatieve theogonie van de Atlantioi, die een soort rationalisatie is van de Griekse 'traditionele' mythologie. Het is zo opmerkelijk om lezen dat koning (!) Ouranos een aantal zonen had, waaronder Atlas en Kronos; deze Atlas ontving het gebied langs de Oceaan en gaf zijn naam aan het Atlas-gebergte en aan het volk van de Atlantioi; hij perfectioneerde de astrologie, en werd daarom voorgesteld als de man die de hemel droeg.

⁵⁹ Herodotos, 4, 184-185.

⁶⁰ Plinius Maior, *Naturalis historia*, 5, 8, 44-45; 6, 35, 187.

⁶¹ Diodoros, 3, 1, 3; 3, 52, 1 - 61, 6.

Voorgestelde identificaties vanaf de 15e eeuw n.C.

Met de ontdekking van Amerika werd het dossier Atlantis in de 15e-16e eeuw heropend, en de vraag rees of het hier soms zou gaan om restanten van het verzonken eiland Atlantis. Sommige geleerden (zoals José de Acosta in 1588⁶²) veegden de identificatie van tafel omdat ze het Atlantis van Platon terecht als een verzinsel beschouwden. Voor anderen daarentegen kwam op zijn minst een deel van Amerika met Atlantis overeen. De aanhangers van deze theorie werden helemáál enthousiast toen men later in Maya-teksten verwijzingen vond naar een oud rijk Aztlán in Midden-Amerika, waarvan de naam 'Azteken' zou zijn afgeleid: Aztlán en Atlantis, dat moest toch hetzelfde zijn⁶³! Maar indien Amerika met Atlantis te identificeren was, dan bleef er wel het probleem dat Atlantis geacht werd gezonken te zijn, terwijl Amerika nu wel degelijk boven water lag. Hiervoor werden dan ook vlot allerlei verklaringen verzonnen.

Mogelijk in 1623 schreef Francis Bacon het korte werk *New Atlantis*, dat in 1627 postuum gepubliceerd werd en dat - toeval of niet - ook de indruk geeft plots af te breken en niet te zijn afgewerkt⁶⁴. Hij beschreef hoe schipbreukelingen in de Stille Oceaan terechtkwamen op het eiland Bensalem, door Bacon het nieuwe Atlantis genoemd, waar ze tot hun verrassing een moreel hoogstaande en christelijke maatschappij vonden, die daarenboven al eeuwen lang alle taken van de wetenschap onderzocht. Bacon gaf dan ook een zeer gedetailleerde lijst van al hun onderzoeksdomeinen, terwijl we uit andere teksten weten dat hijzelf vergeefs droomde van zo'n huis van wetenschap in Engeland. In heel wat latere werken wordt Atlantis ook afgeschilderd als technisch veel verder gevorderd dan de rest van de toenmalige wereld, en ik vraag me af in hoeverre Bacon mee aan de basis lag van dit concept. Ook voor Bacon waren Amerika en Atlantis identiek, maar hij benadrukt dat Atlantis niet ten onder is gegaan door een aardbeving, maar dat het water langzaam was gestegen, zodat het huidige Amerika alleen de hoger gelegen gebieden bevat van het oude continent Atlantis.

Ook anderen waren klaarblijkelijk niet tevreden met de stelling van Platon dat Atlantis ten onder was gegaan door aardbevingen en overstromingen, of probeerden dit fenomeen op een 'wetenschappelijke' manier te duiden. Men krijgt zo bv. de theorie dat Atlantis overspoeld werd door het water van de

⁶² Cf. VAN HOUDT, Toon, *Amerika en de Oudheid. Een beschouwing van Lipsius*, in *Herme-neus*, 64, 4, 1992, p. 249 en n. 10.

⁶³ Cf. DONNELLY, Ignatius, *Atlantis. The Antediluvian World*, London, 1882, p. 105-106.326-327.

⁶⁴ Francis Bacon. *The Advancement of Learning' and 'New Atlantis'*. Edited by Arthur JOHNSTON, Oxford, 1974; cf. WELLIVER, 1977, p. 61-63.

Zwarte Zee dat door de Bosporos brak, het bekken van de Middellandse Zee vulde, door de straat van Gibraltar stroomde en uiteindelijk het eiland zou hebben overspoeld. Een andere theorie bv. laat de vloedgolf daarentegen komen uit een doorgebroken meer in Centraal-Afrika dat in de Atlantische Oceaan zou zijn gestroomd⁶⁵. Kortom, veel fantasie, maar weinig gezond verstand.

Justus Lipsius (1547-1606) verzamelde nauwgezet alle mogelijke allusies bij de antieke auteurs over de Atlantische Oceaan en de eventuele eilanden of continenten daarin. Hij baseerde zich vooral op de reeds vermelde passage bij Platon (*Timaeus*, 25A) waarin sprake is van het eiland Atlantis, meer naar het westen enkele kleinere eilanden en uiteindelijk een ander continent. In zijn ogen is Atlantis gezonken, maar zijn de Azoren en de Canarische eilanden er de restanten van; Cuba en de Caraïben zijn de kleinere eilanden en Amerika is dan het continent. Dit verklaart dan eveneens de andere fauna en flora en de afwijkende menselijke beschaving op het nieuwe continent, want het betreft hier afstammelingen van de dieren en mensen die aan de ramp van Atlantis zijn ontsnapt⁶⁶.

Atlantis op zich werd zo een verdwenen continent in het midden van de Atlantische Oceaan, en dat staat ook op vele kaarten geïllustreerd. Het 'onderzoek' naar Atlantis heeft zich dan ook lang toegespitst op de eilanden aan beide zijden van de Atlantische Oceaan, in de hoop sporen te ontdekken van de verdwenen beschaving. De Azoren, Madeira, de Canarische en de Kaapverdische eilanden zouden zo de hoogste toppen zijn van het gezonken Atlantis. Op Tenerife, een van de Canarische eilanden, heeft het volk van de Guanches geleefd, dat nu jammer genoeg uitgestorven is, maar waarvan de zeden en dialecten deden denken aan de Egyptenaren en aan een aantal Zuid-Amerikaanse stammen⁶⁷. Zij waren dus duidelijk de missing link! Overigens vond men aan de andere kant van de Atlantische Oceaan, bij de Bimini-eilanden tegenover de kust van Florida, onder water sporen die soms geïnterpreteerd werden als steenblokken en wegen⁶⁸, maar de meeste geleerden zijn het er over eens dat het hier gaat om natuurlijke formaties.

Voor Ignatius Donnelly in 1882 was het maar logisch dat Atlantis, gezien haar centrale positie in de Atlantische Oceaan, de bakermat was van de oudste beschavingen, enerzijds in Europa, Noord-Afrika, Egypte, het Nabije Oosten en

⁶⁵ Cf. BENOIT, Pierre - ABERT, Solvic (vert.), *Atlantis*, Antwerpen, 1944 [1919], p. 9-10.

⁶⁶ Cf. VAN HOUDT, 1992, p. 243-251.

⁶⁷ Cf. BENOIT, 1944 [1919], p. 9.

⁶⁸ Afgebeeld in WONG, 1983, p. 52.

Indië, en anderzijds in Centraal-, Zuid- en Noord-Amerika⁶⁹, een stelling die hij probeerde te bewijzen door een opsomming van de vele 'gelijkenissen' in mythologie, gebruiksvoorwerpen en architectuur bij al deze volkeren. Het hoeft geen verbazing te wekken dat zijn ideeën in minder wetenschappelijk ingestelde kringen een wijde verspreiding kenden.

Iemand die de grote problemen van de geschiedenis wil analyseren, kan natuurlijk niet rond de figuur van Erich von Däniken, die in 1968 met zijn boek *Waren de goden astronauten?* de wereld op zijn grondvesten deed beven. In een van zijn 24 volgende boeken heeft hij ook het probleem van Atlantis onder handen genomen⁷⁰. Zijn uitgangspunt is het gegeven dat een zo gedetailleerd verhaal als dat van Platon wel waar moet zijn. Voorwaar een wervende stelling, die mij dadelijk mijn rugzak deed pakken om op zoek te gaan naar het land van de Hobbits! von Däniken hecht vooral veel belang aan de zogenaamde kaart van Piri Re'is uit 1513⁷¹, een Turks kaartenmaker in Istanbul, die op basis van pas gepubliceerde kaarten van Columbus zelf een kaart had gemaakt van de Atlantische Oceaan. Onder Brazilië stond een mysterieuze kustlijn getekend, waar men jaren niets mee kon aanvangen, tot men erop wees dat die zou kunnen overeenkomen met de kustlijn van Antarctica zoals die al duizenden jaren door dikke pakken ijs was bedekt. Dit impliceert dus ontegensprekelijk dat de gegevens op de kaart van Piri Re'is teruggaan tot vóór de laatste IJstijd, toen Antarctica nog niet onder het ijs zat en de mensen van Atlantis die kust ongetwijfeld in kaart hadden gebracht. Logischerwijze zou Atlantis zelf ook op de kaart moeten voorkomen, en inderdaad, er ligt in de Caraïben ter hoogte van Cuba een groot eiland dat niet met de huidige realiteit overeenkomt en waarvan een deel in de loop der tijd dus onder water moet zijn verdwenen. von Däniken wil hier dan ook zijn Atlantis situeren.

De theorie van een eiland of continent in het midden van de Atlantische Oceaan wordt het meest doorslaggevend ontkracht door het gegeven dat er gewoon geen ruimte voor is. Geologisch onderzoek reconstrueerde de oorspronkelijke moederaarde of Pangaia⁷², waaruit door latere tectonische verschuivingen de verschillende continenten en subcontinenten tot stand zijn gekomen, en

⁶⁹ DONNELLY, 1882, passim, met p. 295 een illustratieve kaart van de verspreiding van de Atlantische beschaving.

⁷⁰ VON DÄNIKEN, Erich, *Im Namen von Zeus. Griechen - Rätsel - Argonauten*, München, 1999 (vertaald: *In naam van Zeus. Goden - raadsels - Argonauten*, Amsterdam, 2000); cf. ook de zes albums van de stripreeks *De goden uit het heelal* (1978-1980), met titels als 2, *Atlantis. Experimenten met mensen en monsters* en 5, *Ondergang van Atlantis*.

⁷¹ Afgebeeld in WONG, 1983, p. 47.

⁷² Afgebeeld in WONG, 1983, p. 53.

alles 'past' zo mooi in elkaar dat er eenvoudigweg geen plaats is voor het grote eiland van Platon.

Het is niet mijn bedoeling om de vele tientallen voorgestelde identificaties verder te overlopen⁷³, maar één daarvan brengt ons weer dichterbij de antieke wereld. Opgravingen op het eiland Thera, misschien beter bekend onder de moderne naam Santorini, brachten de Minoïsche nederzetting Akrotiri aan het licht, die rond 1500 v.C. onder de asse van de nabijgelegen vulkaan bedolven werd. Dit bracht een aantal geleerden tot het vermoeden dat Platons beschrijving van de ondergang van Atlantis een reminiscentie zou zijn aan de ondergang van Thera in het bijzonder, en van de Minoïsche beschaving in het algemeen, en ze zochten naar bijkomende elementen om deze identificatie te bevestigen⁷⁴: Thera zou overeenkomen met Atlantis, en het eiland Kreta met het grote continent achter Atlantis; in het grondplan van Thera kon men de concentrische cirkels van Atlantis herkennen, en de rood-wit-zwarte strepen in de kraterwand deden denken aan de kleuren van de akropolis van Atlantis; het stierenoffer van de tien koningen was een allusie op de Minoïsche stierencultus; het getal van 9000 jaar was mogelijk een vergissing voor 900 omdat de lineaire A-symbolen voor 1000 en 100 op elkaar lijken, zodat de ondergang van Atlantis perfect gedateerd kan worden in 1500 v.C. Er zijn evenwel een aantal manifeste problemen met deze theorie: Thera en Kreta liggen niet ten westen, maar ten zuidoosten van het Griekse vasteland. De Minoïsche beschaving staat niet echt bekend als een militaire macht met offensieve neigingen. De periode van 9000 jaar wordt min of meer bevestigd door een passage in *De wetten* (656E) van Platon, waarin hij stelt dat de Egyptische beschaving 10.000 jaar oud was, en dit getal kan moeilijker geëmend worden tot 900 of 1000⁷⁵. De koningen van Atlantis offerden wel stieren, maar dit gebruik was alom verspreid in de oudheid, en er zijn bv. geen sporen van het bekende Kretenzische stierenspringen. Kortom, er zijn bitter weinig aanwijzingen dat Platon bewust of onbewust de ondergang van de Minoïsche beschaving aan de basis zou hebben gelegd van zijn Atlantis-verhaal⁷⁶.

⁷³ De kaart in WONG, 1983, p. 49 bv. toont de 45 meest voorkomende identificaties voor Atlantis, verspreid over de hele wereld, inclusief België en Nederland. Zie ook BICHLER, Reinhold, s.v. Atlantis, in *DNP*, 13, 1999, col. 336-338. Het aantal publicaties over Atlantis loopt waarschijnlijk al in de tienduizenden; cf. NESSEL RATH, 2002, p. 8 en p. 43, n. 2.

⁷⁴ Cf. bv. LUCE, 1978 [1969]; zie ook de schooltelevisie-uitzending van de RTBF in 1985 over de opgravingen op Thera met de misleidende titel *Platon et l'Atlantide*.

⁷⁵ Cf. GRIFFITHS, 1991, p. 20-21.

⁷⁶ Cf. NESSEL RATH, 2002, p. 10 en p. 46-47, n. 11-12, met verdere literatuur.

Films en strips

Laten we nu een blik werpen op het thema Atlantis in de literatuur, maar vooral in de films en de strips van de 19e-21e eeuw. Ik ken op dit moment zowat 81 films of documentaires en zowat 102 strips die op een of andere manier met Atlantis te maken hebben. Het aantal jeugdboeken en romans waar Atlantis een rol speelt, durf ik zelfs niet in te schatten⁷⁷. Al deze werken bevatten vaak nieuwe verhaalelementen, die zelden nog iets met de oudheid te maken hebben. Ik bied hier een beperkte selectie uit het aanbod, waarbij ik min of meer een chronologische lijn aanhoud. Geïnteresseerden kunnen de volledige lijsten altijd van mij ontvangen⁷⁸.

In 1870 schreef Jules Verne het beroemde verhaal *Vingt mille lieues sous les mers*, waarin kapitein Nemo op de bodem van de Atlantische Oceaan de ruïnes van Atlantis bezoekt. Het boek werd minstens driemaal verfilmd en vijfmaal 'verstript'. Het verhaal over kapitein Nemo kende ook een filmvervolg, waarin de Nautilus op zoek ging naar Atlantis⁷⁹.

De oudste Atlantis-verfilming die ik ken, is een Deense film uit 1913 met de eenvoudige titel *Atlantis*, gebaseerd op de roman *Atlantis* van Gerhart

⁷⁷ De Vlaamse jeugd werd al vroeg doordrongen van Atlantis met 'Vlaamse filmpjes' als RIETHUYZE, M., *De schatten van Atlantis (Vlaamse filmkens*, 412), Averbode, s.d. (ca. 1950?), en het thema bleef populair, zoals bv. blijkt uit VERMEULEN, John - GOOVAERTS, Tom, *De verdwijning van Atlantis (Vlaamse filmpjes*, 3051), Averbode, 2001.

⁷⁸ Herbert.Verreth@arts.kuleuven.ac.be. Deze lijsten kunnen ongetwijfeld nog uitgebreid worden. Een heel aantal films en strips heb ik niet zelf kunnen bekijken of lezen, zodat ik mij soms moet baseren op al te schaarse informatie in bv. de *Internet Movie Database* (<http://us.imdb.com>) of in andere algemene naslagwerken als MATLA, Hans, *Stripkatalogus. De negende dimensie. Officiële cumulatieve stripografie van de stripboeken en striptijdschriften in de Nederlandse, Friese, Nedersaksische en Limburgse taal. Negende, herziene en uitgebreide editie*, 's-Gravenhage, 1998. Voor elke film geef ik ook de eventuele alternatieve titels waaronder hij bekend is. Bij strips, die ik met hun Nederlandse titel citeer, geef ik - naargelang van de informatie waarover ik beschik - het jaar van voorpublicatie, anders het jaar van de eerste uitgave als album, anders het jaar van de eerste Nederlandstalige uitgave.

⁷⁹ Films: *20,000 Leagues under the sea* [*Jules Verne's 20,000 Leagues under the sea - 20.000 Lieues sous les mers - 20.000 Meilen unter dem Meer - 20.000 Mijlen onder zee*] (1954 - USA); de tekenfilm *20,000 Leagues under the sea* [*Twenty thousand leagues under the sea - 20.000 Mijlen onder zee*] (1973 - USA); *20,000 Leagues under the sea* (1997 - USA/AUS); het 'vervolg': *The amazing Captain Nemo* [*The return of Captain Nemo - Abenteuer Atlantis - Captain Nemo ontdekt Atlantis*] (1978 - USA). Strips: *Heroïca-Bibliotheek*, 1, *20.000 Mijlen onder zee* (1960); *Ohee*, 328, *20.000 Mijlen onder zee* (1969); *Top illustrated classics*, 2, *20.000 Mijlen onder zee* (1970); *Toppers in strip. Wereldberoemde verhalen*, 1, *20.000 Mijlen onder zee* (1974); *Verne*, *20.000 Mijlen onder zee* (1978).

Hauptmann van 1912⁸⁰. Het gaat om een man op reis die droomt dat hij in Atlantis aankomt en die wakker wordt omdat zijn schip zinkt.

In 1919 schreef Pierre Benoit zijn roman *L'Atlantide*, die dadelijk een groot succes werd, en niet minder dan tienmaal verfilmd of bewerkt is in de periode van 1920 tot 1992. Twee officieren van het Franse leger komen per toeval terecht in het Hoggargebergte in de Algerijnse Sahara, waar ze binnengegijst worden in het verborgen rijk van Atlantis. Daar heerst de wondermooie koningin Antinea (een naam die niet betuigd is in de oudheid). Zij heeft een hekel aan het westen en verleidt daarom alle westerse mannen die ze kan vinden; wanneer ze hen beu is, laat ze hen doden en worden ze min of meer gemummificeerd bijgezet in een pronkzaal. De stad bevat een zeer interessante bibliotheek, met o.a. het zogenaamde verloren deel van de *Critias* van Platon. De situering van Atlantis in de Sahara is waarschijnlijk beïnvloed door de verhalen over de Atlantes, en de vernietiging van Atlantis wordt gewoon geloofend, zonder veel verdere uitleg. De verfilming van 1931 was zo'n succes, dat er niet minder dan drie versies werden gemaakt van dezelfde film, een Franse, een Duitse en een Engelse versie, met dezelfde hoofdrolspeelster Brigitte Helm, maar steeds met een licht gewijzigde cast⁸¹.

De eerste film, naar mijn weten, waar sprake is van een koninkrijk Atlantis onder water, is de succesrijke Amerikaanse serie *Undersea kingdom* van 1936, waar in 1966 ook een langspeelfilm van is gemaakt, *Sharad of Atlantis*. We zien ook elders dat men voor de inwoners van Atlantis vaak enigszins 'exotische' namen verzint, zoals Sharad, zonder enige banden met de oudheid. Er volgen later een heleboel films en strips waar Atlantis een beschaving is onder water, al dan niet met zeemeerminnen en –mannen, voorzien van de nodige kieuwen⁸². Een van de bekendste strips rond dit thema is misschien *De ijzeren*

⁸⁰ HAUPTMANN, Gerhart Johann Robert, *Atlantis*, in Hass, Hans-Egon (ed.), *Sämtliche Werke. V. Romane*, Frankfurt am Main / Berlin, 1962, p. 415-680 (= 1912).

⁸¹ BENOIT, Pierre, *L'Atlantide*, Paris, 1969 (= 1919); in het Nederlands vertaald door Solvic Abert als *Atlantis*, Antwerpen, 1944 - cf. *L'Atlantide [Lost Atlantis]* (1920-1921 - F/B); *L'Atlantide [De heerseres van Atlantis]* (1931 - F/D); *Die Herrin von Atlantis [Queen of Atlantis - De heerseres van Atlantis]* (1932 - D); *The mistress of Atlantis [The lost Atlantis]* (1932 - D); *Siren of Atlantis* (1948 - USA); *Totò sceicco [Deux légionnaires au harem]* (1950 - I); *Desert legion* (1953 - USA); *Antinea, l'amante della città sepolta [L'Atlantide - Atlantis, city beneath the desert - Journey beneath the desert - Lost kingdom - End of Atlantis - Queen of Atlantis - Die Herrin von Atlantis - De heerseres van Atlantis]* (1961 - I/F); *L'Atlantide* (1972 - F); *L'Atlantide* (1992 - I/F). Op het boek van Benoit wordt ook gealludeerd in de strip *Koud licht. De lotgevallen van Lou Chrysoée*, 1, Eva (2001).

⁸² Films: bv. *The city under the sea [Wargods of the deep - City in the sea]* (1965 - GB), enigszins geïnspireerd op het gedicht *The city in the sea* van Edgar Allan Poe uit 1845; *Beyond Atlantis [Sea creatures]* (1973 - RP); de televisieserie *The man from Atlantis [De man*

schelvis van *Suske en Wiske* uit 1955, waarin de helden terechtkomen in een verzonken stad in de Golf van Thessaloniki in Griekenland, en met de hulp van het zeemeerminnetje Nikki op zoek gaan naar de parels van het geluk. Om onduidelijke redenen heet de stad hier echter niet Atlantis, maar Alanta.

De oudste Atlantis-strips die ik ken, zijn een aflevering van de Amerikaanse comic *Mandrake* uit 1940 (?), het kortverhaal *Hel over Atlantis* van Auke A. Tadema uit 1947, en *Het verdwenen land Lemurië*, een avontuur van *Bim* eveneens uit 1947⁸³. Stripverzamelaars zijn misschien vertrouwd met de 'klassieker' *Eric de Noorman* van Hans Kresse, waar de held in verschillende afleveringen van 1948 tot 1950 in Atlantis en in Mu verzeild geraakt. Mu wordt ook in vele andere boeken in verband gebracht met Atlantis, waarbij de twee continenten vaak als vijanden voor elkaars vernietiging verantwoordelijk zouden zijn geweest. Het zou gaan om een ander verloren continent dat voluit ook wel Lemuria genoemd wordt, een naam die verzonnen is in de jaren 1850 en naar de lemuren of maki-halfapen verwijst die het continent zouden hebben bewoond. In vele verhalen wordt Mu gesitueerd in de Stille Oceaan en zijn de banden met het Paaseiland niet uit de lucht⁸⁴.

van Atlantis] (1977-1978 [met vier pilootfilms] - USA); *Warlords of Atlantis* [*Seven cities of Atlantis - Les 7 cités d'Atlantis - Atlantis, de verzonken stad*] (1978 - GB/USA); *L'isola degli uomini pesci* [*The fishermen - Island of mutations - The island of the fishermen - Screamers - Something waits in the dark*] (1979 - I); *Humanoids from the deep* [*Monster*] (1980 - USA); *I predatori di Atlantide* [*The Atlantis interceptors - (The) raiders of Atlantis - Atlantis - Atlantis inferno*] (1983 - I); *Atlantis falling* (2000 - USA). Strips: vooral Amerikaanse comic reeksen als *Prins Namor* (1967-1970) [met bv. 3, *Prins Namor en Rauwe Bonk: Krak Krang in Atlantis* (1968); Namor doet later nog een 'gastoptreden' in *Marvel super-helden*, 72, *Super-helden met Fantastic four: Repercussies - Onthullingen* (1997); Namor verschijnt eveneens in de tekenfilmseries *The Sub-Mariner* (1966 - CND?) en *The Marvel superheroes* (1966 - CND)] en *Aquaman* (1969-1974) [met bv. 3, *Aquaman van Atlantis* (1969); 7, *De zeemonsters van Atlantis* (1970); 30: *Het schrikbarende monster uit Atlantis!* (1973)]; ook Superman wordt verliefd op een zeemeermin uit Atlantis in *Superman*, Omnibus 5, (46) *Verloren liefde* (1988).

⁸³ *Mandrake* (ca. 1940), in 1980 uitgegeven in het Frans als *Le gouffre de l'Atlantide; Hel over Atlantis*, in 1947 gepubliceerd in het tijdschrift *Vizier*; *Bim*, 6, *Het verdwenen land Lemurië* (1947).

⁸⁴ *Eric de Noorman*, 1/1, *De steen van Atlantis (De reis naar Atlantis)* (1948); 5, *De ondergang van Atlantis* (1948); 11, *De wonderen van Mu* (1950). Andere strips rond Mu: *Corto Maltese, Het geheim van Tristan Bantam* (1970) en *Mû het verzonken continent* (1992); *Bob Morane*, 27, *De reuzen van Mu* (1975); *Marc Meester, De valk van Mu*, 1-2 (1981); *Wayne Thunder*, 1, *Het verloren continent* (1987) en 2, *De poort van de ingewijde* (1988); *Khena en de Katamarom*, 23, *De Tibetaanse tempel* (1992) en 24, *Het kristal van de Atlantiërs* (1993); *Sarah Spits*, 6, *Het geheim van Atlantis* (1992) (pl. 21). Voor Lemuria / Mu, cf. DONNELLY, 1882, p. 32; BLAVATSKY, Helena Petrovna, *The Secret Doctrine: The Synthesis of Science, Religion and Philosophy. II. Anthropogenesis*, Pasadena, 1977 (= London, 1888), p. 7-8 en passim; DAVIES, Nigel - KULL, Stasi (transl.), *Bevor Columbus kam. Ursprung, Wege und*

Met een Atlantis in de woestijn en een Atlantis onder water is het een kleine stap naar een Atlantis in de ruimte. In het jeugdboek *Rik Robberts en het geheim van Atlantis*, geschreven door Wilhelmus Verbeeten rond 1950, vindt de astronaut Rik Robberts de laatste bewoners van Atlantis terug op twee manen van de planeet Jupiter, waar ze in een verwoede burgeroorlog verwickeld zijn. Een aantal ruimteschepen was immers naar Jupiter kunnen ontsnappen vlak voordat het continent Atlantis door vulkanische krachten was ontploft⁸⁵. Jupiter schijnt populair te zijn in Atlantis-middens, want in de film *Fire maidens from outer space* van 1956 vinden astronauten op de dertiende maan van Jupiter een aantal mooie vrouwelijke Atlantiërs die op zoek zijn naar een echtgenoot⁸⁶. Een verwant thema, maar ongetwijfeld iets erotischer uitgewerkt, biedt de Duitse film van 1970 *Männer sind zum Liebe da*, ook bekend als *The girls from Atlantis*; mannen worden verkleind en gekidnapt om in Atlantis weer op echte grootte te worden gebracht, waar ze ten dienste staan van de vrouwen die de stad beheersen⁸⁷.

Ook het omgekeerde thema bestaat, namelijk Atlantis ontwikkeld of gesticht vanuit de ruimte, dus meer in de lijn van de theorieën van Erich von Däniken. In de strip *Het geheim van Atlantis* (1992) in de reeks *Sarah Spits* gaat men uit van contacten tussen de inwoners van Atlantis en buitenaardse bezoekers. In enkele albums van *De huurling* (1996-2002) is Atlantis een stad op een planeet in een parallel universum, van waaruit inwoners naar de aarde zijn gekomen. In het album *Project Atalanta* in de reeks *Aquablue* (1998) is koningin Atalanta van de waterplaneet Aquablue lang geleden met een deel van haar volk op ruimte-expeditie gegaan, zodat de aardlingen die het verhaal later op Aquablue horen, zonder aarzelen beseffen dat de koningin terecht moet zijn gekomen op het aardse continent dat naar haar Atlantis werd genoemd⁸⁸.

Entwicklung der alt-amerikanischen Kulturen, Düsseldorf / Wien, 1976, p. 261-273; VAN HOUDT, 1992, p. 249-250; BICHLER, Reinhold, s.v. Atlantis, in *DNP*, 13, 1999, col. 337.

⁸⁵ VERBEETEN, Wilhelmus Johannes, *Rik Robberts en het geheim van Atlantis* (*Rik Robberts-reeks*, 5), Helmond, s.d. (ca. 1950?).

⁸⁶ *Fire maidens from outer space* [*Fire maidens of outer space - The thirteenth moon of Jupiter*] (1956 - USA); cf. ook de strip *Thorgal*, 26, *Het koninkrijk onder het zand* (2001), waar de inwoners van Atlantis na een verblijf van 12.000 jaren op een andere planeet terug willen keren naar de aarde.

⁸⁷ *Männer sind zum Liebe da* [*Atlantis. Ein Sommermärchen - The girls from Atlantis*] (1970 - D). Ook *Les gloutonnes* [*Les exploits érotiques de Maciste dans l'Atlantide - Maciste et les gloutonnes*] (1973 - F) lijkt een erotische film te zijn.

⁸⁸ *Sarah Spits*, 6, *Het geheim van Atlantis* (1992); *De huurling*, 8, *Het jaar 1000* (1996) - 9, *De verloren voorouders* (1997) - 11, *De vlucht* (2001) - 12, *De ontvoering* (2002); *Aquablue*, 5, *Project Atalanta* (1998).

De moeder van alle Atlantis-strips is ongetwijfeld *Het raadsel van Atlantis* van *Blake en Mortimer* uit 1955, die een nieuwe variant op het thema bevat: Atlantis bestaat nog steeds, maar houdt zich ondergronds verborgen en zoekt bewust geen contact met de (minder-ontwikkelde) buitenwereld. De twee helden geraken langs een kloof in de Azoren in een technologisch vergevorderd Atlantis. Het oude Atlantis werd verwoest door een komeet die een satelliet om de aarde uit haar baan had geslagen en op aarde had doen inslaan, met alle vloedgolven vandien. Door een burgeroorlog wordt het onderaardse continent voor een tweede maal verwoest, maar een deel van de bevolking kan ontsnappen naar de sterren⁸⁹. In 1864 schreef Jules Verne het verhaal *Voyage au centre de la terre*, dat minstens vijfmaal verfilmd en viermaal 'verstript' werd. Langs een vulkaan in IJsland kwam een geleerde met zijn assistent in een ondergrondse prehistorische beschaving waar ze - tenminste volgens de filmversie van 1959 - eveneens sporen van Atlantis vonden⁹⁰.

Het concept Atlantis krijgt ook een meer metafysische dimensie met de roman *Terugkeer naar Atlantis* van Hubert Lampo uit 1953. Atlantis staat hier symbool voor een wereld parallel aan ons universum, en klaarblijkelijk heeft Jonas Dewandelaer, de vader van de hoofdpersoon, die geobsedeerd was door alles wat met Atlantis te maken had, de weg naar dit parallelle universum ontdekt⁹¹.

1961 was een bijzonder vruchtbaar Atlantis-jaar, met drie Italiaanse en één Amerikaanse Atlantis-film. Dit is niet echt verwonderlijk, omdat we dan helemaal in de periode zitten van de peplum-film en er aan de lopende band een massa rotzooi geproduceerd wordt. Een eerste film is *Antinea, l'amante della città sepolta*, ook gekend als *L'Atlantide*; uit de titel blijkt duidelijk dat het de zoveelste verfilming is van de roman van Benoit. De drie andere zijn in zekere zin wel opmerkelijk omdat ze tot de weinige films behoren waar het thema Atlantis in de oudheid zelf wordt gesitueerd.

⁸⁹ Voor een gelijkaardig thema, cf. de strip *Tommy Banco*, 1, *Territorium "Zero"* (1974). Ook in de film *Alien from L.A.* [*Odeon - Wanda - Atlantis, den försvunna staden*] (1987 - USA/ZA) bevindt Atlantis zich onder de grond.

⁹⁰ *Journey to the center of the earth* [*Trip to the center of the earth*] (1959 - USA); cf. ook de strip *Verne, De reis naar het middelpunt der aarde*, 1-2 (1993-1997).

⁹¹ Ook in een aantal films wordt Atlantis meer 'filosofisch' benaderd. In de film *Sirens* (1994 - AUS/GB) vinden zo heel wat pseudo-filosofische gesprekken plaats over Atlantis en over de mythologische sirenen die op een eiland in de buurt van Atlantis zeelieden naar zich toe lokten, klaarblijkelijk een nieuw element in de Atlantis-traditie. In de film *Hearts in Atlantis* (2001 - USA), gebaseerd op een verhaal uit de gelijknamige bundeling van Stephen King van 1999, wordt de magie van onze kindertijd vergeleken met het concept Atlantis.

In het Amerikaanse *Atlantis, the lost continent*, gebaseerd op het toneelstuk *Atalanta, a story of Atlantis* van Gerald Hargreaves uit 1949, brengt de Griekse visser Demetrios de prinses van Atlantis Antillia terug naar haar land in de Atlantische Oceaan. De koning van Atlantis wordt gemanipuleerd door een boze tovenaer die gebruik wil maken van een kristal-wapen om de wereld te veroveren. Atlantis, dat klaarblijkelijk over een vergevorderde technologie beschikt, bezit zelfs een aantal onderzeeboten. De helden laten het kristal ontploffen, zodat ook Atlantis ten onder gaat. Een leuk detail: voor deze vernietigings-scène werd beeldmateriaal gebruikt opgenomen voor de brand van Rome in de film *Quo vadis* van 1951⁹².

De derde film van 1961 was een Herakles-verfilming, *Ercole alla conquista di Atlantide*, waar koningin Antinea [!] de wereld wil veroveren met magische krachten en daarvoor een leger van blonde supermannen tot stand brengt, een duidelijke knipoog naar het nazi-tijdperk. Herakles en Androkles van Thebe besluiten zelf als eersten in de aanval te gaan en trekken naar Atlantis. Herakles vernietigt de rots die de basis is van Antinea's magische krachten en Atlantis wordt verwoest, volgens sommige commentatoren een allusie op de vernietigende krachten van de waterstofbom. In een andere Herakles-verfilming van 1965, *Il conquistatore di Atlantide*, is de situatie blijkbaar omgekeerd, want daar probeert Herakles Atlantis juist te beschermen tegen een soort monsters⁹³. De vierde film van 1961, *Il gigante di Metropolis*, waarin een zekere Obro de strijd aangaat met de tiran Yotar van Atlantis, is duidelijk van een nog lager niveau⁹⁴.

Het aantal nieuwe verhaalelementen rond Atlantis blijft ook vanaf de jaren '80 toenemen. Met de strip *De valk van Mu* in de reeks *Marc Meester* (1981) verschuift de actie naar Egypte. Een papyrus leidt naar de stad Atlantis, verborgen in de woestijn ten westen van Egypte, waar de architectuur een bizarre mengeling is van zowel Griekse als Egyptische elementen. De tekenaar Dominique Hé kent Platon, maar beschikt over een tomeloze fantasie wanneer hij stelt dat Solon ook zelf Atlantis bezocht heeft op zijn terugtocht uit Egypte.

Aryanne (1986-1991) is een van de weinige stripreeksen die zich afspelen op het oude Atlantis zelf. Aryanne is de kroonprinses van Thoule, die om poli-

⁹² *Atlantis, the lost continent* [*Siren of Atlantis - Atlantis, terre engloutie - Atlantis, der verlorenen Kontinent - Slavenopstand in Atlantis*] (1961 - USA).

⁹³ *Ercole alla conquista di Atlantide* [*Hercule à la conquête de l'Atlantide - Hercules and the conquest of Atlantis - Hercules conquers Atlantis - Hercules and the captive women - Hercules and the haunted women - Hercules erobert Atlantis - Hercules verovert Atlantis*] (1961 - I/F); *Il conquistatore di Atlantide* [*Conqueror of Atlantis - Kingdom in the sand*] (1965 - I/ET).

⁹⁴ *Il gigante di Metropolis* [*The giant of Metropolis - Le géant de Métropolis*] (1961 - I).

tieke redenen in het huwelijk treedt met Guise van Atlantis, maar hartstochtelijk op hem verliefd wordt. Thoule, een eiland ten noorden van Britannïë in de nabijheid van de poolcirkel, is vooral bekend door het reisverslag van Pytheas van Massalia, die in de 4e eeuw v.C. die streken bevaarde. Er bestaat veel discussie over de juiste identificatie (Noorwegen, de Shetland-eilanden, IJsland of Groenland) en reeds in de oudheid stond het als 'ultima Thule' symbool voor het westelijke uiteinde van de wereld. Guise wordt vergiftigd zodat hij schijndood is, en Aryanne volgt hem vrijwillig in dit lot. Enkele eeuwen later wordt ze wakker en merkt ze dat Atlantis vernietigd is door een atoombom en dat Thoule door een verschuiving van de aardassen onder het ijs is geraakt⁹⁵.

Alle mysteries ter wereld worden met Atlantis in verband gebracht, en het is dan ook niet verwonderlijk dat de Amerikaanse televisiefilm *Bermuda triangle* van 1996 een Atlantische dimensie heeft⁹⁶. In *De beproeving van Obelix* (1996) komen Asterix en Obelix terecht in 'het legendarische Atlantis', waar men het geheim van de eeuwige jeugd heeft ontdekt, weerom een nieuw element in het Atlantis-verhaal. Ook de Rode Ridder gaat in enkele albums van 1997 op zoek naar Atlantis en wel op Antarctica; hij ontdekt daar een maatschappij waar dinosaurussen, holenmensen en een vergevorderde maatschappij met magische elementen elkaar het leven lastig maken⁹⁷. In de stripreeks *Atlantis* (1997-2000) ontdekt een rijke industrieel in de Atlantische Oceaan het verzonken Atlantis, vol Egyptische elementen, maar doet zo duistere krachten ontwaken die uit zijn op de onderwerping van de aarde⁹⁸.

De laatste decennia verschenen er heel wat boeken, films of strips rond het thema Atlantis of waar Atlantis terloops ter sprake kwam⁹⁹, maar het is

⁹⁵ *Aryanne*, 1-9 (1986-1991). Een andere strip over Thoule is *Harry Dickson, De vrienden van de hel* (1995), waar gealludeerd wordt op Hitlers interesse in allerlei oude (magische) culturen, eveneens het onderwerp van de documentaires *The search for Atlantis* (1933 - D) en *Hitler's search for the Holy Grail* (1999 - USA). Voor Thoule, cf. HERTMANS, Hanna, *Waar de zon slaapt. Over de ligging van Pytheas' Thule*, in *Tetradio*, 8, 1999, p. 205-218; TODD, Malcolm, s.v. Thule, in *DNP*, 12/1, 2002, col. 512.

⁹⁶ *Bermuda triangle [Raus aus Atlantis]* (1996 - USA).

⁹⁷ *De Rode Ridder*, 163, *De holle aarde* (1997); 164, *Reis naar Atlantis* (1997); 165, *Magiërs van Atlantis* (1997).

⁹⁸ *Atlantis*, 1, *De sheb* (1997); 2, *De alleroudste* (1998); 3, *Mormo* (1999); 4, *Mars* (2000).

⁹⁹ Naast de reeds vermelde titels, bv. de film *Unterwegs nach Atlantis* (1976 - DDR en 1982 - D); de documentaire *The lost city of Atlantis* (1978 - USA); *Atlantis* (1985 - USA); *Atlantis darf nicht untergehen* (1988 - D); *Expedición Atlantis* (1988 - RA); de onderwaterdocumentaire *Atlantis [Atlantis. Le creature del mare]* (1991 - F/D); *Humanoids from Atlantis* (1992 - USA); *Oceano Atlantis* (1993 - BR); *Brødrene Dal og legenden om Atlant-Is* (1994 - Norway); *MacGyver. Lost treasure of Atlantis [MacGyver. Le trésor perdu de l'Atlantide]* (1994 - USA); *Transatlantis* (1995 - D); *Escape from Atlantis* (1997 - USA); de korte tekenfilm *Race for Atlantis* (1998 - USA); de kortfilm *Atlantis* (1999 - B); *Rock the boat [Atlantis conspira-*

vooral met de Disney tekenfilm *Atlantis, the lost empire* van 2001 dat het grote publiek weer volop aandacht heeft gekregen voor het verzonken continent. Het verhaal is gesitueerd in 1914 en bevat duidelijke verwijzingen naar verschillende avonturenromans van Jules Verne. Atlantis wordt hier op magische wijze beschermd door een groot kristal, dat de inwoners eeuwig doet leven. De film is best leuk voor kinderen, maar de hele promotiemachine met de kleur- en stickerboeken, de Atlantis-hangers en poppetjes, en de videogames moeten we er wel bij nemen¹⁰⁰.

Ik heb het in dit artikel overwegend gehad over het 'Nachleben' van Atlantis in de film en in de strip, maar voor de volledigheid zou ik er ook nog op willen wijzen dat Atlantis in alle onderdelen van de maatschappij is doorgedrongen. Op muzikaal gebied is er bv. het liedje *Atlantis* van Donovan uit 1969, waarbij hij in een inleiding in parlando-stijl het hele verhaal van Atlantis doet. Ook Elly & Rikkert hebben rond 1970-1973 enkele Atlantis liedjes gebracht. Ik ken minstens zeven videogames met Atlantis in de titel of waar elementen uit het Atlantis-verhaal gebruikt worden. In de zomer van 2002 was bv. ook het zandsculptuurfestival van Zeebrugge aan het thema Atlantis gewijd.

Kortom, Atlantis heeft een plaats verworven in het collectieve bewustzijn, ook al zullen mensen als ik nog eeuwen lang proberen aan te tonen dat het illustere continent nooit heeft bestaan.

Herbert VERRETH

cy] (2000 - USA); *Atlantis high* (2001 - NZ); *The emperor of Atlantis* (2001? - USA); bv. de strips *Tarzan en de poel des tijds* (1975) (p. 48); *SF & erotiek*, 3, *Reis door de tijd* (1983) (p. 11-15); *La nuit des archers* (1983); *Luc Oriënt*, 16, *Caragal* (1985) (pl. 2); *De gezellen van de schemering*, 2, *De vale ogen van de moerasstad* (1986) (pl. 11); *Met de familie Doorzon op vakantie* (2) (1991) (p. 78); *Dommel*, 26, *Dommel maakt een uitstapje* (1992). (*Op stap in de groene hel*, pl. c); *Parisspolis*, 1, *Vroeger is dood* (1994) (pl. 25.39); *De 4 helden*, 33, *Les 4 as et l'Atlantide* (1996); *Sláine*, 10, *De schatten van Brittannië* (1997) (pl. 16.23); *Godzilla, Past present future* (1998) (p. 121); *De lotgenoten*, 2, *De poort. Mysterie 2* (1998) (p. 3); *De kronieken van Panchrysia*, 5, *Het offer* (1999) (pl. 2); *Sabels en galjoenen*, 2, *De zwarte vlag!* (1997) [cf. 3, *De gevaarlijke archipel* (1998) (pl. 35) en 4, *Het geheimzinnige eiland* (2000) (pl. 45)]; *Zentak*, 2, *De blauwe rotsen* (1998) (pl. 35); *Kaarib*, 1, *De laatste golf* (2001) en 2, *Les palmiers noirs* (2003); *De haas van Mars*, 7 (2002) (pl. 8); *Ostasis*, 1-2 (2002); *Imago mundi*, 1, *Op het spoor van Atlantis* (2003) en 2, *De schat van de diepzee* (2003).

¹⁰⁰ *Atlantis, the lost empire* (2001 - USA); er bestaat ook een documentaire rond 'the making of': *The voyage to Atlantis, the lost empire* (2001 - USA), en de tekenfilm kende ondertussen een vervolg op video: *Atlantis. Milo's return* [*Atlantis II. Milo's avontuur*] (2003 - USA). Het verhaal werd ook weergegeven in stripvorm als *Atlantis de verzonken stad* (2001), en de strip *Het geheim van het Herdersdagboek* (2001) vormt een soort 'prequel'. Voor het thema van een beschermende magische koepel over Atlantis, cf. ook het jeugdboek van LADAGE, Dick, *Atlantis (Ballon-serie)*, Oud-Beijerland, 1989.